

Oryantalizmi Yeniden Okumak

Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI / 599
İLMİ ESERLER / 97

TASHİH

Ali Osman PARLAK
Altan ÇAP

TERTİP HEYETİ

Prof.Dr. Abdullah AYDINLI
Doç.Dr. Şamil DAĞCI
Yrd.Doç.Dr. İsmail ALBAYRAK
Yrd.Doç.Dr. Erdinç AHATLI
Yrd.Doç.Dr. Murteza BEDİR
Dr. Yaşar YİĞİT
Harun ÖZDEMİRCİ

EDİTÖRLER

Prof.Dr. Abdullah AYDINLI
Yrd.Doç.Dr. Erdinç AHATLI
Yrd.Doç.Dr. İsmail ALBAYRAK

2003-06-Y-0003-599
ISBN 975.19.3388-9

Baskı: TDV Yayın Matbaacılık ve Tic. İşl.
OSTİM Örnek San. Sitesi 1. Cd. 258. Sk. No: 11
Yenimahalle / ANKARA
Tel: (0.312) 354 91 31 (Pbx) Faks: 354 91 31

© Diyanet İşleri Başkanlığı
Dini Yayınlar Dairesi Başkanlığı
Derleme ve Yayın Şubesi Müdürlüğü
Tel: (0.312) 295 73 06 – 295 72 75

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI YAYINLARI / 599

ORYANTALİZMİ YENİDEN OKUMAK BATI'DA İSLÂM ÇALIŞMALARI SEMPOZYUMU

11-12 -MAYIS-2002-ADAPAZARI

TERTİPLEYEN
T.C. BAŞBAKANLIK
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI VE
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ İLHİYAT FAKÜLTESİ

Ankara - 2003

Fikret KARAPINAR
S.Ü. İlahiyat Fakültesi

3- Dr. Özcan Hıdır

İsrail’de Hadis Çalışmaları ve M.J. Kister	275
“İsrail’de Hadis Çalışmaları ve M.J. Kister” Başlıklı Tebliğin Müzakeresi Yrd.Doç.Dr. Mahmut Salihoğlu)	287

12 Mayıs 2002

V.OTURUM

BATI’DA TEFSİR-HADİS-FİKİH ÇALIŞMALARI	291
Başkan: Prof.Dr. İbrahim Kafi Dönmez	

1- Arş.Gör. Fikret Karapınar

Herald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri	293
“Herald Motzki ve İlk Dönem Hadis-Fıkıh İlişkisiyle İlgili Klasik Oryantalist Görüşe Getirdiği Eleştiri” Başlıklı Tebliğin Müzakeresi Yrd.Doç.Dr. Mehmet Özşenel	327

2- Dr. Mehmet Akif Koç

"Oryantalistlerin Rivâyetlerin Güvenilirliği Konusundaki Farklı Yaklaşımları"	329
"Oryantalistlerin Rivâyetlerin Güvenilirliği Konusundaki Farklı Yaklaşımları" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi Prof.Dr. Selahattin Polat. . .	337

3- Dr. Muharrem Kılıç

Klasik Oryantalist Söylemin İslâm Hukukuna Bakışına Eleştirel Bir Yaklaşım: Wael B. Hallaq Örneği	343
“Klasik Oryantalist Söylemin İslâm Hukukuna Bakışına Eleştirel Bir Yaklaşım: Wael B. Hallaq Örneği” Başlıklı Tebliğin Müzakeresi Yrd.Doç.Dr. H. Mehmet Günay.	365

VI.OTURUM

BATI’DA İSLÂM HUKUKU ÇALIŞMALARI	369
Başkan: Prof.Dr. Faruk Beşer	

1- Yrd.Doç.Dr. Murteza Bedir

Oryantalistlerin İslâm Hukuku’nun Mahiyetine Dair Tartışmaları	371
--	-----

2- Dr. Bilal Gökür

"Başlangıçtan Günümüze Oryantalist Batı İslâm Araştırmalarında Hristiyan Polemiği"	391
"Başlangıçtan Günümüze Oryantalist Batı İslâm Araştırmalarında Hristiyan Polemiği" Başlıklı Tebliğin Müzakeresi Doç.Dr. Ahmet Yaman . . .	399

HARALD MOTZKI VE İLK DÖNEM HADİS-FİKİH İLİŞKİSİYLE İLGİLİ KLASİK ORYANTALİST GÖRÜŞE GETİRDİĞİ ELEŞTİRİ*

Fikret KARAPINAR**

GİRİŞ

Harald Motzki, ülkemizde yeni tanınmaya başlayan Batılı bilim adamlarından biridir. Onun görüşlerine kısmen yer veren bir çalışmanın¹ yanı sıra Türkçe'ye yeni çevrilmiş bir makalesi ve *Die Anfänge* adlı kitabının tanıtımı dışında herhangi bir araştırma bulunmamaktadır.² Kısa biyografisiyle birlikte ve çalışmalarının listesi makalenin sonunda verilmiştir.

Son yıllarda, pek çok Batılı İslâm bilimeinin yaptığı çalışmalar incelendiğinde onların Müslüman ilim adamlarının üzerinde yeterince yoğunlaşmadıkları³ ilk/erken dönem ile ilgili çeşitli tartışma konuları üzerinde durdukları dikkat çekmektedir.

Batılı araştırma geleneği, İslâm Hukuku ile Hadis'in kaynağı, doğuşu, gelişimi ve oluşum safhalarına büyük bir önem atfetmekte, bu ilimlerin ilk defa ne zaman, nerede ve nasıl teşekkül ettiği sorularına cevap aramaktadır. Bu gelenek, Kütüb-i Sitte öncesi yani 150/767-250/864⁴ arası telif edilen Malik (ö. 179/795), Şafiî (ö. 204/819), İbn Sahnun (ö. 240/854) gibi alimlerin eserlerinin ilk telif tarihleri ve eldeki en eski yazma nüshalarının kaç tarihli oldukları gibi sorularla da yakından ilgilenmektedir. Ayrıca kaynakların ilk iki asırdaki *tarihlendirilmesi*; kaynaklarda

* Bu çalışmayı hazırlarken bana makalelerini gönderme lütuf ve inceliği gösteren Sayın Prof.Dr. Harald Motzki'ye, çeviride zaman zaman yardımcı olan arkadaşım Yard.Doç.Dr. Abdülkerim Bahadır'a ve beni Sempozyuma katılmaya cesaretlendiren ve teşvik eden Doç. Dr. Zekeriya Güler'e teşekkürlerimi sunarım.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Araştırma Görevlisi

¹ Dere, Ali, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı. -Eleştirel Bir İnceleme-*, Ankara 1999 (Henüz yayımlanmadı).

² Motzki, Harald, *The Role of non-Arab Converts in the Development of early Islamic Law*, *Islamic Law and Society* 6/3 (1999), 1-25, çev: Mustafa Öztürk, *Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukuku'nun Gelişmesindeki Rolü*, bkz: Marife, yıl: 1, sayı: 2, Konya 2001, s. 161-178; *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Stuttgart 1991, tanıtımı için bkz: Fikret Karapınar, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz (İslâm Hukuku'nun Dayanakları) Harald Motzki, Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Marife, yıl: 1, sayı: 3, Konya 2002, s. 179-182.

³ Ancak burada Tayyib Okîç ve M. Zubeyr Sıddîkî ile Muhammed Hamidullah, M. Fuad Sezgin, M. Mustafa el-A'zamî gibi bazı alimlerin çalışmaları görmezlikten gelinemez.

⁴ Motzki, Harald, *The Prophet and the Cat: on dating Mâlik's Muwatta' and legal traditions*, *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), s. 33.

verilen bilgilerin ilgili muhataba aidiyeti (Hz. Peygamber, ashap, tâbiîn ve diğerleri) ve sıhhati gibi problemler de onların ilgilendikleri en önemli konular arasında zikredilebilir. Batılı İslâm bilimcileri, ilk dönemi içine alan bu ve benzeri konularla ilgili pek çok eser ve makale kaleme almışlar ve almaya da devam etmektedirler.

Motzki'nin *İslâm Hukuku'nun dayanaklarını/kaynaklarını II./VIII. asrın ortalarına kadar Mekke'deki gelişimini*⁵ konu alan eseri başta olmak üzere makalelerinin ekserisi bu alanlarda yapılmış araştırmalardır. Onun sözü edilen eseri, gerek metod gerekse vardığı sonuçlar bakımından, kendinden iki yıl sonra benzer konuda yayınlanan Norman Calder'in araştırmasındaki tezinin aksi yönündedir.⁶ Nitekim o, kendisinin çalışmasını sadece bir paragrafa sıkıştırarak⁷ ve bir kaç cümleyle eleştirerek adeta görmezden gelen Calder'in iddialarının doğru olmadığını ortaya koymak için oldukça hacimli bir makale (reddiye) kaleme almıştır.⁸

Motzki, yaptığı araştırmalarda Batılı İslâm araştırmacıları arasında Goldziher (ö. 1921) ve Schacht (ö. 1969)'ın yaygın olarak kabul görmüş, *hadislerin tasnifinin geç başladığı, fıkıh ekollerinin fıkhi görüşlerini otoriter bir kaynağa dayandırmaya çalıştıkları, hicri ikinci ve üçüncü asır alimlerinin kendi görüşlerini Hz. Peygamberin sözleriymiş gibi yansıttıkları, isnad sisteminin fıkıh ekolleri tarafından uydurulduğu* gibi fikirlerinin geçersizliğini ortaya koymaya çalışmıştır. Abdürrezzak (ö. 211/827)'ın *Musannef*'inde geçen haberleri, hoca öğrenci ilişkisi bağlamında *tahammül şigalar*ını ve metinleri de göz önünde bulundurarak irdelediği ve elde ettiği verilerden istatistiki sonuçlar çıkartıp tablolastırdığı çalışması bu konudaki dikkat çeken çalışmalarındandır.⁹

Çalışmada, Motzki'nin klasik oryantalist görüşe yönelttiği eleştiriler ve metodik değerlendirmeler dört bölüm halinde ele alınacaktır. Birinci bölümde *tarihlendirme metodu*, ikinci bölümde *isnad tahlili metodu*, üçüncü bölümde *yeni mecmualardan hareketle daha eski kaynakları yeniden inşa etme metodu* ve dördüncü bölümde *Mevâlilerden hareketle İslâm Hukuku'nun kaynağı* hakkındaki tenkitleri değerlendirilecektir. Motzki'nin klasik oryantalist bakış açısına getirdiği eleştirileri, yerinde zikredileceği üzere, ilgili yöntemin bugünkü en iyi

⁵ Motzki, Harald, *Die Anfänge Der Islamischen Jurisprudenz -Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts-*, (Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Franz Steiner, Stuttgart 1991, s. IX+291).

⁶ Calder, Norman, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford, 1993, s. I+XII+257.

⁷ A.g.e. s. 194-195.

⁸ Motzki, *The Prophet and the Cat*, s. 18-83; Müellif, bu makalesinde, Malik'in *Muvatta*'ının ilk yazıya geçiriliş tarihi konusunda Norman'ın görüşlerine cevap verdikten sonra, *Kedinin içtiği suyun hükmü* ile ilgili hadisler bağlamında, Norman'ın Malik'in *Muvatta*'ı ile İbn Sahnun'un *Müdevvene*'sini karşılaştırarak elde ettiği sonuçları değerlendirir ve onların doğru olmadığını ispatlamaya çalışır.

⁹ Geniş bilgi için bkz: Motzki, Harald, *Die Anfänge* adlı eseri.

temsilcilerinden hareket ederek geriye doğru gitmek şeklindedir. Bu nedenle, her ne kadar Juynboll gibi çağdaş isimler zikredilse de o eleştirilerini selefi olan oryantalistler ve muasırları düzleminde yapmaktadır.

I- TARİHLENDİRME (DATIERUNG-DATING) METODU

Goldziher ve Schacht'ın nüfuz ve tesirini bir türlü kıramayan kimi Batılı hatta Müslüman bilim adamları yaklaşık elli küsur senedir onların tezlerini daha müdellel hale getirme çabası içinde gibidirler. Ancak Motzki de kendi çevrelerinde ortaya atılan İslâmi ilimlerin problemlerine, yine kendi metodları ile çözümler getiren bazı ilim adamlarından biridir. Bu noktada, Müslüman ilim adamlarının belki inançları gereği dikkatlerinden kaçan bazı noktalarda onlardan istifade edebilecekleri söylenebilir. Çünkü onların dikkatini çekmeyen veya sorgulamaya ihtiyaç hissetmediği kimi meselelerin, dıştan eleştirel olarak bakan birisinin dikkatini daha fazla çekebileceği olasıdır. Bunlardan biri de yüz yıldır Batılı İslâm bilimcilerini uğraştırmakla birlikte Müslüman bilim adamlarını da sıkıntıya sokan *rivayetlerin tarihlendirilmesi* problemidir. Bu aynı zamanda haberlerin/bilgilerin naklinin doğruluğu ve sıhhati meseleleriyle de doğrudan ilişkili bir konudur.

Motzki, "*İslâmi Rivayetleri/Hadisleri (Haberleri) Tarihlendirme Metodu*" konulu tebliğini tamamen bu mevzuya hasretmiştir.¹⁰ Bildirisine "*Bilimsel gelişme mevcut bilginin eleştirisinden hasıl olur.*" diyerek başlayan Motzki, makalesinin girişinde, aydınlanma felsefesinin oluşturduğu, aşırı *şüpheli* yaklaşımın dinler ile bilimler arasında meydana getirdiği güvensizlikten ve uçurumdan bahseder. Ardından bu çatışmanın İslâm tetkiklerine de yansıdığını dile getirerek aydınlanma sonrası oluşan zihni yapının kısa bir analizini yapar.¹¹

Motzki, tarihçilerin geliştirdiği *kaynak kritiği metodunun* rivayetlerin kaynak değeri, kaynağın menşei ve yaşı ile olayların vuku bulduğu zaman ve mekanlarını; nakledilen bilgilerin zamanla değişip değişmediğini tespit etmeye çalıştığını belirtir. Bundan dolayı tarihçiler için, kaynağın tarihlendirilmesinin ilk aşama olduğunu ve bir kaynağın tarihlendirilmesinde pek çok metodun varlığını hatırlatarak bu durumun İslâm ilimleri için de geçerli olduğunu ifade etmektedir.¹²

O, İslâm alimlerinin de hicrî III. ve IV. (m. IX. ve X.) asırda rivayetlerin güvenilirliğini tespit etmek için *kaynak kritiği metodunu* geliştirdiklerini ve bu metodların değerinin *Batı'daki İslâm ilimleri araştırmalarında genellikle yetersiz değerlendirildiği*, ister haklı olsun ister haksız olsun bu durumun bir sorun olduğu ve bu alanda hâlâ daha ciddi araştırmalara ihtiyaç bulunduğu sonucuna

¹⁰ Motzki, Harald, 9 Şubat 2001 tarihinde Nijmegen (Hollanda)'daki Nijmegen Katolik Üniversitesi Filoloji Fakültesi İslâm Araştırma(ları) Metodolojisi Bölümünde sunduğu *Methoden Zur Datierung von Islâmischen Überlieferungen*, (yayınlanmamış makale, 1-23 s.), başlıklı bildirisi.

¹¹ Motzki, Harald, *Methoden Zur Datierung*, s. 2.

¹² Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 3-4.

varmaktadır.¹³

Motzki'ye göre erken dönem rivayetlerinin (haberlerinin) tarihlendirilmesinde kullanılabilecek başlıca metodlar şunlardır: 1- Rivayet metninin dayandığı metodlar. 2- Rivayetlerin içinde bulunduğu mecmuaları esas alan metodlar. 3- Metinlere ilave edilmiş isnadların yardımıyla tarihlendirme metodları. 4- Metinlerle birlikte isnadların da kullanıldığı metodlar. 5- Diğer kriterlerin dayandığı tarihlendirmeler şeklinde sıralar ve özellikle ilk dördü üzerinde durmaktadır.¹⁴

1- Rivayetlere Ait Metinlerin Kaynaklarının Tarihlendirilmesi

Motzki, Batılı İslâm araştırmacıları arasında rivayetleri (haberleri) ilk defa inceleyip sık dokuyan etüdün Ignaz Goldziher'in *Muhammedanische Studien* adlı eserindeki "Über die Entwicklung des *Hadî*"¹⁵ makalesi olduğunu belirtmektedir. O, Goldziher'in bu hacimli araştırmasında, rivayetleri, birinci sırada metinlerin kaynağına göre tarihlendirdiğini ve sened zincirine kasıtlı olarak önem verilmediğini onların usulen metinlere ilave edildiği kanaatinde olduğunu bildirmektedir.¹⁶ Fakat Motzki, bu konuya ilişkin örnek olarak Goldziher'in çalışmasını değil de yeni ve metod bakımından daha gelişmiş olan Marston Speight'in¹⁷ Sa'd b. Ebî Vakkas'ın hastalanması esnasında Hz. Peygamber'in onu ziyaretini konu edinen rivayeti ile ilgili makalesini örnek olarak işlemektedir.

Motzki, Speight'in *şekli tahlil metodu* kullanarak hadisin farklı on dokuz rivayetinin mukayesesi ve onun kronolojik gelişimi ile metni yeniden inşa etmeye çalıştığını belirlemektedir. O, yazarın hadisin kronolojisini *en eski metin, sonra ve daha sonraki metin* olmak üzere üç farklı dönem olarak tespit ettiğini ve bu devirlerin de (41-132/661-750) erken ve geç Emeviler dönemini kapsadığını belirlemektedir. O, buradan çıkan neticenin göreceli bir kronoloji olmasından öte kesin bir kronoloji olduğunu ve bunun da şaşılacak bir durum olduğunu ifade etmektedir. Sonra bazı rivayetlerin sahabi Sa'd b. Ebî Vakkas (ö.55/675)'a dayanmasına rağmen Speight'in ondan daha geç döneme ve farklı bir isme ait tarikleri ön plana çıkararak rivayetin ilk defa Sa'd'ın vefatından sonra ortaya çıkmış

¹³ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 19.

¹⁴ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 4.

¹⁵ Türkçesi, "Hadisin gelişimi üzerine".

¹⁶ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 4-5.

¹⁷ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 4-7; Konu hakkında daha geniş bilgi için bkz. Schacht, Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, 1950; Speight, R. Marston, *The Will of Sa'd b. a. Waqqas: The Growth of a Tradition*, Der Islam, 50 (1973), s. 249-267, (çevirisi İbrahim Hatiboğlu tarafından yapılmıştır); Powers, D.S., *The Will of Sa'd b. Abi Waqqas: a Reassessment*, Studia Islamica 58 (1983), s. 33-53, Hadisin 17 tarikini çalışmış; Crone, Patricia, *Roman Provincial and Islamic Law. The Origins of The Islamic Patronate*, Cambridge 1987, çalışmasının 1/3'ünü bu rivayete ayırmış; İftikhar Zaman, *The Evolution of A Hadis Transmission, Growth and The Science of Rical in a Hadis of Sa'd b. Abi Waqqas*, Chicago 1989, Doktora tezi olan bu çalışma Hadisin 114 tarikini esas almıştır.

olabileceği neticesine vardığını belirtmektedir.

Motzki, Speight'ın hadisi tarihlendirmede hata yaptığı gerekçesiyle *metin tahlilinin* de güvenilir olmadığını ifade ederek makalenin dayandığı öncülleri ve zayıf noktaları kısaca ele alıp değerlendirmektedir. Tarihi bilgilerdeki müşkülâtın, eksikliklerin ya da ihtilaflı haberlerin sağlıksız *metin tahliline* sebep olacağı için bu metodu diğer tarihlendirme kriterleri ile birleştirmek gerektiğine dikkat çekmektedir.¹⁸

2- Rivayet Mecmualarının Kaynaklarının Tarihlendirilmesi

Rivayetlerin içinde bulundukları derlemelerin (mecmuaların) metinlerini kullanarak nasıl tarihlendirilebileceği konusunu kaleme alan, Goldziher'in takipçisi Joseph Schacht'tır. Ancak Motzki, bu mevzuyu Schacht'ın meşhur eserini¹⁹ esas alarak değil de, Gautier Juynboll'un bu konuyla ilgili olarak "*Her kim benim üzerimden yalan söylerse Cehennemdeki yerine hazır olsun.*" hadisini incelediği eserini²⁰ temel alarak irdelemektedir.²¹

Motzki, Juynboll'un hadisi tarihlendirmek için, önce hangi erken dönem hadis mecmualarında bulunduğunu, hangilerinde bulunmadığını araştırdığını, 180/800'den önce vefat eden alimlerin eserlerinde olmadığını, 200/815-6'dan sonra vefat eden alimlerin eserlerinde olduğunu ortaya çıkardığını belirterek hadisin ikinci yüz yılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olması gerektiği sonucuna varmaktadır. Motzki, Juynboll'un bu ifadelerinin Hz. Peygamber'e isnad edilen hadisin sened zincirinin icat edilerek veya uydurularak metne sonradan ilave edildiği ve Hz. Peygamber'e varıncaya kadar aradaki bir buçuk asırlık sened boşluğunun da hadis alimleri tarafından doldurulduğu anlamına geldiğini ifade etmektedir.²²

Bu metodunun en belirgin özelliği, sonuç çıkarmaktır. Basit bir ifadeyle, (*Schlussfolgerung*) istihraç veya kıyas: *Vakıya göre, belirli bir süre içerisinde kaynaklarda bulunamayan konu veya metnin, bu zaman dilimi içerisinde ya zikre şayan bir değerinin olmadığı yahut böyle bir durumun hiç gerçekleşmediği sonucunun çıkarılmasıdır.*²³ Motzki, bu sonuç çıkarma metodunun son derece

¹⁸ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 5-7.

¹⁹ Schacht, *Origins*, s. 140-151.

²⁰ Juynboll, Gautier H.A., *Muslim Tradition. Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Hadith*, Cambridge 1983, s. 96-133.

²¹ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 7-8.

²² Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 8.

²³ Latincesi, *Argumentum e silentio* (karşıt delilin yokluğu) denilen bu yöntem, daha ziyade XIX. yüzyılda Batı'da Hristiyanlık Tarihi'nin eleştirisi için geliştirilmiş bir metoddur. Bu metodun aşırı ve zorlamacı olduğu söylenmektedir. Bkz: *The Oxford Dictionary of the Christian Church*, Editör: F.L. Cross. Oxford Uni. Press. 1989, s. 1275. *Argumentum e silentio*, herhangi bir şahidin görmediği bir olay, onun gerçekleşmediği anlamına gelemaz. Çünkü o olayın farkına varamamış olabilir. Bu görüşü savunanlar ateist olup gerçekte Hz. İsa'nın uydurma ya da tarihi bir şahsiyet olduğunu ve aslında onun *Divus Julius* olduğunu kabul etmektedirler. Bkz: Klemens Hogen-Ostlender, *Weinachten ungültig und Jesus nur*

sınırlı kaynak kullanıldığı için sakıncalı bir yöntem olduğuna dikkat çekmektedir.²⁴

Motzki, Juynboll'un az sayıda kaynak kullanmasından doğabilecek polemikliği manipüle etmek için, musanniflerin seleflerinden derledikleri rivayetlerin tamamını eserlerine derc ettiklerini ve eserlerinin noksansız olduğunu dolayısıyla muayyen rivayetlerin muayyen mecmualarda olmayışının rivayetlerin kronolojisi ve kaynağı bakımından önemli bir olay olduğunu zikrederek kendince tezini delillendirmeye çalıştığı tespitinde bulunmakta ve Juynboll'u dört açıdan şüpheli bularak eleştirmektedir. O, erken döneme ait bu eserlerin geniş hacimlerine rağmen müntehab olduklarını; müelliflerinin eserlerinde hayatları süresince bir takım değişiklikler yaptıklarını; bugün eldeki tahkikli hadis mecmualarının baskılarının müellifin kendi el yazma nüshası olmayıp öğrencilerine ait nüshalar olduğunu ve nesilden nesile nakledilen bu eserlerin, arada ufak tefek değişikliklere uğradıklarını kabul etmemenin doğru olmayacağını belirlemektedir.²⁵

Bu metodun öncüllerinin isabetli olup olmadığını ele alarak rivayetlerin (*e silentio*-Schlusses) istihraç veya kıyaslar yardımıyla tarihlendirilmesinin sağlam zemine dayanıp dayanmadığını ortaya koyan Motzki, Juynboll'un bütün malzeme hakkında oldukça genellemeci yaklaşım sergilediğini ve bunun sonucu da gözden kaçırılan sadece bir metnin bile bütün bir argümanı suya düşüreceğini; bu sakıncanın yeni yeni su yüzüne çıkan kaynakları ve daha gün yüzüne çıkmamış pek çok yazma eserleri arşivlerde bulunan İslâm ilimlerine dair argümanlar için daha da büyük olduğunu ifade etmektedir. Sonuç olarak o, "Men kezebe" hadisinin Ma'mer b. Raşid (ö. 152/769)'in *el-Câmi*'inde²⁶ mevcut olduğu için Juynboll'un iddia ettiği gibi hicrî ikinci asrın ikinci yarısıyla tarihlendirilemeyeceğini eğer tarihlendirilecekse *hadisin* en azından yarım yüzyıl öncesine göre tarihlendirilmesi gerektiğini vurgulamaktadır. Bundan dolayı, kıyasın sonuç dayanaklarına göre tarihlendirme metodundan sadece -şayet- istifade edilirse bir rivayetin bulunarak keşfedilmesi için geçici olarak sonraki bir vakte (*terminus post quem*) kadar sürenin uzatılmasının gerekliliğine vurgu yapmaktadır.²⁷

Kısaca, böyle bir tarihlendirme metodunun ayakları yere sağlam basmadığı ve tarihlendirmede genellikle geç bir tarih tespit edildiği için eleştirmektedir.

3- İsnad Zincirlerinin Kaynağına Göre Tarihlendirilmesi

İslâm rivayet metni -bu birinin sözü olabileceği gibi bir hikaye de olabilir-

---

erfunden?, Giessener Anzeiger, 23.12.1999, üç sayfalık kitap değerlendirme yazısı. Bkz: www.carotta.de/subseite/echo/ga.html

²⁴ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 8-9; Ayrıca bkz: Motzki, Harald, *Quo vadis Hadîth-Forschung? -Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: Nâfi' the mawlâ of Ibn `Umar, and his position in Muslim Hadîth Literature*, Der Islam 73, (1996), s. 196, 227.

²⁵ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 9.

²⁶ Ma'mer b. Raşid, *el-Câmi*', (Abdürrezzak'ın *Musannef*'i içinde), Thk: Habîburrahmân el-A'zamî, Beyrut 1983, XI s. 261 (20493-20495).

²⁷ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 10.

çoğu durumlarda *isnad* (Stütze) denilen bir isim listesi ile karşımıza çıkmaktadır. İsimlerden oluşan bu zincir, bir metnin nesilden nesile aktarıldığında herhangi bir mecmuada yazıya geçirilinceye kadarki süreçte *sahte veya hakiki* olup olmadığının ipuçlarını vermektedir. Bu yöntemin metinlerin tarihlendirilmesinde kullanımı oldukça yeni bir denemedir. Goldziher'in *isnad* zincirleri hakkındaki olumsuz araştırmalarından dolayı, bu konu uzun süre ihmal edilmiştir. Schacht'la birlikte bu konuda bir değişim olmuştur. O, *sened zincirini, bir haberin ilk defa ne zaman ortaya çıkmış olabileceğinin tarihini tespit için kullanmaya çalışmıştır*. Şu kadar ki o, tarihlendirme metodunu sistematik hale getirmemekle birlikte konu hakkında bir dizi kural formüle etmiştir. Daha sonra *İsnad tahlilini* gereği gibi kullanan ve geliştirerek mükemmelleştiren Juynboll olmuştur. Bu metotta kullanılan *common link* (müşterek ravi) terimini ilk defa Schacht kullanmasına rağmen onu daha da geliştiren ve sistematize eden yine Juynboll olmuştur.²⁸ İsnad zincirinin yardımıyla tarihlendirme konusunun can alıcı noktasını, her iki bilim adamının da farklı kurallar ön gördüğü *common link* yöntemi oluşturmaktadır.²⁹ Konu *isnad tahlili metodu* başlığı altında ele alınacaktır.

Motzki, bir olayın hakikatinin ne olduğunun tek bir rivayetin *isnad tahlili* ile kararlaştırılamayacağını ve bunun diğer bazı metodların yardımıyla mümkün olabileceğini ifade ettikten sonra *yeni mecmualardan hareketle daha eski kaynakları yeniden inşa etme* (rekonstruktion/reconstruction) metodunu işlemektedir.³⁰

4- İsnadlar ve Onlara Ait Metinlere Dayanarak Tarihlendirme

Bu mevzuu iki başlık altında incelemektedir:

a- Yeni mecmualardan hareketle daha eski kaynakları yeniden inşa etme metodu

Motzki, bu metodu bir kitap ve makale düzeyinde daha önce oldukça geniş çerçevede ele aldığı için burada tekrar irdelememiştir.³¹ Konu aşağıda müstakil olarak ele alınacaktır.

b- İsnad-metin bütünlüğü (isnad-cum-matn) tahlili metodu

Bu tahlil metodu, pek çok metin ile *isnad* zincirleri arasındaki karşılıklı bağlantının/ilişkinin (Interdependenzen) ortaya çıkarılması; topluca *kısmi-müşterek ravilerin* (Teil-common-links) -yani *müşterek raviden* sonraki *müşterek ravinin*-

²⁸ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 10-11; Ayrıca bkz: Schacht, *Origins*, s. 171, 172; Ayrıca bkz: Juynboll, G.H.A., *Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnads*, Le Muséon, Revue d'Etudes Orientales 107 (1994) s. 151-194, (*İlk Devir İslâm Toplumunun İsnad Kullanma Yöntemleri*), Oryantalistik Hadis Araştırmaları -Makaleler-, müellifin bazı makalelerinin çevirildiği eser, s. 71-119, Derleme ve çeviri: Mustafa Ertürk, Ankara 2001, s. 73-75; Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s.41- 42.

²⁹ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 11.

³⁰ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 16.

³¹ Konu hakkında geniş bilgi için bkz., Motzki, *Die Anfänge* adlı kitabı ile "*Der fiqh des -Zuhri: die Quellenproblematik*", Der Islam 68 (1991), 1-44 makalesi.

gösterilmesi ve ilgili metin farklılıklarının teşekkül ettirilmesidir. Motzki, bu yöntemin, seneddeki ravilerin uydurma ile alakasının olmadığını ve gerçek bir rivayet sürecine yakın bir kabule dayanmakta olduklarını gösterdiğini düşünmektedir. (Örnek için bkz: Şekil 1). İsnad ve metin arasındaki keyfi veya tesadüfi bağlantılardan bu tür bir münasebet beklenmemektedir. Aksine karşılıklı bağlantıların noksanlığına, yani rivayetle bir şeylerin uyuşmadığına işaret etmektedir. Bunun anlamı ise, rivayetlerin veya rivayetlerden birinin uydurma ya da kusurlu olmasıdır.³² Motzki bu metodu nasıl işlediğini şöyle açıklar:

1- Rivayet zincirleri ile birlikte, temin edilen bir rivayetin tüm farklılıkları derlenir.

2- İhtimal dahilinde olan *müşterek ravileri* ortaya çıkarabilmek için rivayet zincirlerinden bir isnad şeması oluşturulur. Böylece rivayetin kaba bir şekilde tarihlendirmesi sağlanır.

3- Tespit edilen metin farklılıklarının özetlenerek düzenlenmesi. Çünkü bilahere birbirine benzeyen rivayetlerden metin grupları teşekkül ettirilir.

4- Elde edilen metin ve isnad grupları yani *müşterek ravilerin (common links)* üstünde oluşan rivayet zincirleri birbirleriyle karşılaştırılır.

5- Metin-isnad arasındaki karşılıklı bağlantıların/ilişkilerin meydana çıkması, metnin asıl şeklinin kanıtları olabilir. Şöyle ki, hangi muahhar ravinin, metnin hangi değişikliklerinden sorumlu olduğunu tespit etmek için, *esas-müşterek-ravinin (Haupt-common-link)* aktardığına dikkat çekilir. Böylece durum açıklığa kavuşturulmuş olur.

Motzki, bir rivayetin rivayet tarihine dair önemli bilgilerin, yalnızca isnadlardan değil aynı zamanda metin farklılıklarının karşılaştırılması ve bu farklılıkların belli rivayet tariklerine göre düzenlenmesi ile ortaya çıkacağını belirterek *isnad tahlili ile metin tahlili işbirliğinden* söz etmektedir³³. Böylece o, pek çok bilgi boşluğunun kapanabileceği, belirsizliklerin giderilebileceği ve bu verilerin ışığında isnad tahlili ile elde edilen tarihlendirmenin de kontrol edilebileceğini ön görmektedir.

O, isnad araştırmasının, metin tahlili ile mukayesesi sonucu teyit edilirse tarihlendirmenin *müşterek ravinin* zamanı noktasında güvenilir addedilebileceğini ve *isnad-metin bütünlüğü (isnad-cum-matn) tahlili metodu* sayesinde farkedilemeyen sahte bir *müşterek ravi* riskinin azaltılacağı kanısındadır. Ayrıca bir rivayetin farklı tarikleri ne kadar çok ve metni de ne kadar uzun olursa metodun sonucunun da o kadar güvenilir olacağını belirtmektedir.³⁴

5- Diğer Kriterlere Dayanarak Tarihlendirme Metodu

Motzki, bu metodu diğer pek çok metodu da içine alan ve nadiren uygulama alanı bulan alt kategori olduğu için işlememiştir.

³² Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 16.

³³ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 228.

³⁴ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 16-17.

O, haberlerin teker teker rivayet farklılıkları esasına dayanarak tek başlarına tarihlendirilmesi ve bu sebepten dolayı sadece olaylara atıfta bulunarak bundan başka kriterlerin mevcut olmadığı iddiasının hatalı olduğu kanaatindedir. Özellikle *isnad* zincirlerinin tahliline ve *müşterek ravi* (common link) fenomenine dayanan tarihlendirmelerin (Datierungen), metin farklılıkları kontrolü için enine boyuna özetlenerek yapılmış bir araştırma olan *isnad tahlili* tarihlendirmelerinden daha az güvenilir bulunmaktadır. Bununla birlikte *isnad-metin bütünlüğü* (*isnad-cum-matn*) *tahlilinin* daima sorunsuz işlediği anlamına gelmediğinin farkında olup onun da bir takım müşkilatının bulunduğunu dile getirmektedir. *Common link*in ravisinin uydurulup uydurulmadığı sorusunun şüpheye yer kalmadan nasıl tespit edileceği meselesi bunlardan biridir. Bu zorluğu aşacak bir metodun bulunup bulunamayacağı zamanla görülecektir.

Motzki, her şeyden evvel bir olay hakkında, pek çok rivayet tarihlendirildiği zaman, kaynaklarda nakledilen şeylerin hakikiliğinden ve tarihiliğinden söz edilebileceğini, ancak maalesef bazı olaylarda, hâlâ bu noktaya kadar ulaşamadığını itiraf etmektedir.³⁵ Bu ifadeleriyle, *tarihlendirme metodunun* meselelerinin farkında olduğunu göstermekte ve bu konuda daha dikkatli olunması gerektiğinin altını çizmektedir.

II- İSNAD TAHLİLİ METODU

İsnad tahlili metodu, Batılı hadis araştırmacılarının üzerinde durdukları önemli konulardan biridir. Onların bu mevzuda kaleme aldıkları pek çok çalışma bulunmaktadır.³⁶ Ancak bu bilim adamlarının özellikle Juynboll, bir rivayeti ya da rivayet demetini incelediği muhtelif çalışmalarında, bu yöntemi sürekli kullanarak geliştirmiştir. Juynboll'un bir rivayetin farklı tariklerini bir araya getirerek şematize ettiği ve *rivayet demetleri* adını verdiği bu karmaşık şekiller, birden fazla tarikle birleştiğinde daha da karmaşık bir diyagram halini almaktadır. (Örnek için bkz: Şekil 1, 2). O, karmaşık gibi görünen bu isnad şemalarını izah etmek için, kullandığı teknik terimlerle ilgili olarak çalışmalarının girişinde daima ön açıklamalarda bulunur. Motzki tarafından ciddi eleştirisi yapılan *Nâfi'* adlı makalesi de onun bu tür izahlara yer verdiği son çalışmalarından biridir.³⁷

Juynboll, bu araştırmasında, isnad verilerinden hareketle geliştirdiği, isnad tahlili metodu ve kavramlarıyla, bir rivayetin ne zaman, nerede ve kim tarafından ortaya konmuş olabileceği sorularının cevabını aramaktadır. Ayrıca rivayetin tarihi olup olmadığını da tespit etmeyi hedeflemektedir.³⁸

Motzki'nin "*Quo vadis Hadîth-Forschung? –Eine kritische Untersuchung von*

³⁵ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 18.

³⁶ Bazıları hakkında kısa bilgi için bkz: Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 41-43.

³⁷ Açıklamalar hakkında bkz: Juynboll, G.H.A., *Nâfi' the mawlâ of Ibn `Umar, and his position in Muslim Hadîth Literature*, *Der Islam* 70, (1993), s. 207-216; Bu terimler ve değerlendirmeleri için bkz: Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 43-54.

³⁸ Juynboll, *Nâfi'*, s. 207; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 85.

G.H.A. Juynboll: *Nâfi` the mawlâ of Ibn `Umar, and his position in Muslim Hadîth Literature*³⁹,⁴⁰ adlı çalışması, başlıktan da anlaşılacağı üzere, özelde Juynboll'a bir eleştiri olmasının yanı sıra, İslâm tarihinin yeniden inşasını sağlam zemin üzerine oturtmak için *İslâmi rivayetlerin kaynak değerleri ile kaynakların tarihi değerlerini* ortaya koymaya çalışan bir makaledir.⁴¹

Motzki'nin iki bölümden meydana gelen ve yaklaşık 80 sayfadan oluşan oldukça hacimli çalışması, her ne kadar Juynboll'un *Nâfi`* adlı mezkur makalesinin bir eleştirisi durumunda olsa da aslında onun *isnad tahlili metodu* hakkında yapmış olduğu tüm çalışmalarının⁴² değerlendirmesi/tenkidi niteliğindedir. Bunun da ötesinde, Motzki'nin bu metodu seleflerinden daha fazla emek sarfederek daha sistemli hale getirmeye çalışan Juynboll ile işlemeyi tercih etmesi, onun aynı zamanda Juynboll'un seleflerini ve onun gibi düşünenleri de eleştirmesi anlamına gelmektedir.

Makalesinin birinci bölümünde, Juynboll'un bir hadisin tariklerinden istifade ile gerçekleştirmeye çalıştığı *isnad tahlili metodunu* ele alıp onun varmış olduğu neticeleri sorgulayarak konunun teorik çerçevesini ortaya koyan Motzki, ikinci bölümünde ise, Juynboll'un incelediği *Nâfi`in fîr sadakası* rivayetini, onun aksine, Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklardaki tüm tariklerini de göz önünde bulundurarak yeniden ele alıp metnini inşaaya çalışmaktadır. Bu yöntemle, rivayet tarihi hakkındaki tasavvurlarını *Nâfi`den yapılan rivayetlerin tarihiliği bağlamında kurgulayan Juynboll'u* ciddi bir şekilde tenkit edip; Juynboll'un kullandığı yöntem yerine kendisinin geliştirmeye çalıştığı rivayet tarihi açısından metin tahlili metodunu önermektedir.

Haddizatında Motzki'nin çalışmasına, Karl Popper'in "*Eğer kısır döngüye düşmek istemiyorsak kendi tezlerimize karşı son derece eleştirel bir tavır içinde olmak zorunda (olduğumuz gibi) sürekli kendi tezlerimizi yanlışlama çabası içerisinde de olmak durumundayız*"⁴³ sözünü iktibas ederek başlaması, bilimsel anlayışının hangi çizgide olduğunu da yansıtmaktadır. O, çalışmasının girişinde erken dönem İslâm araştırmalarında maruf olan iki problemden bahseder. Birincisi, kaynak olarak sınırlı sayıdaki yazma eser kalıntıları yanında, her şeyden önce, umumiyetle İslâm menşeli rivayetlerin (haberlerin) el altında olması. İkincisi ise, bu rivayetlerin ilk defa, naklettikleri olaylardan bir buçuk asırdan daha fazla bir

³⁹ Juynboll, *Der Islam* 70, (1993), s. 207-244.

⁴⁰ Motzki, *Der Islam* 73, (1996), s. 40-80; s. 193-231; Başlığın Türkçesi, "Hadis Araştırmaları Nereye Gidiyor? G.H.A. Juynboll tarafından eleştirel bir araştırma: Nâfi` Mevla İbn Ömer ve Onun İslâmi Hadis Edebiyatındaki Yeri".

⁴¹ Bkz. Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 41.

⁴² Juynboll, *Muslim Tradition* adlı eseri, *Nâfi`, İlk Devir İslâm Toplumunun İsnad Kullanma Yöntemleri* ve konuyla ilgili diğer bazı makalelerinin çevirisi için bkz: *Oryantalistik Hadis Araştırmaları, Derleme ve çeviri: Mustafa Ertürk.*

⁴³ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 40.

süre sonra ortaya çıkan eserlerde ulaşılabilir olmasıdır. Bu nedenlerden dolayı, erken dönem İslâm tarihinin yeniden inşası (rekonstruktion/reconstruction) için, İslâmî rivayetlerin bilgi değerinin ne olduğu sorusu haklı olarak sorulmaktadır. Bu soru, Batılı araştırmalarda XIX. yüzyılın sonlarından itibaren oldukça farklı şekillerde cevaplandırılmıştır.⁴⁴

Motzki, rivayetlerin kaynak değerlerinin aşırı bir şekilde tartışıldığı sürece İslâm tarihinin dini, siyasi ve hukuki açıdan yeniden inşasının sağlam ve sağlıklı olamayacağını belirterek iki çözüm önermektedir: 1- İslâmî rivayetlerin kaynak değerleri hakkında, şimdiye kadarki bulguların eleştirel kontrolünün gerçekleştirilmesi. Bunun da öncüllerin, metodların ve çıkarımların gerçekten kabul edilir olup olmadıkları sorularına cevap aranması. 2- Kaynakların tarihi değerleri hakkında, sağlaması yapılmış beyanlara imkân verecek kriterler bulmak amacıyla kaynakların yeniden araştırılması ile mümkün olabileceğini ifade etmektedir.⁴⁵

Motzki, Juynboll'un Nafi' hakkındaki bu makalesinin, Batılı tetkiklerdeki *isnad tahlilinin* gelişim durumu ve Müslümanlara ait rivayetlerin kaynak değeri hükmünün nasılığı hakkında iyi bir örnek olduğunu belirttikten sonra Juynboll'un Nafi' hakkındaki araştırmasından elde ettiği temel sonuçları üç noktada özetlemektedir:

1- Hz. Peygamber'in Nafi'-İbn Ömer tarikiyle Kütüb-i Sitte'de (kanonischen Sammlungen) bulunan tüm rivayetlerinin gerçekte Nafi'e değil de tamamen Malik b. Enes'e ulaştığı.

2- Tabakât kitaplarında iddia edilen Malik ile Nafi' arasındaki öğrenci-hoca münasebetinin tarihi olmadığı.

3- Nafi'-İbn Ömer hadislerini nakleden Nafi'in sözde diğer öğrencilerinin tümüyle Kütüb-i Sitte müelliflerinin veya hocalarının uydurması olduğu.⁴⁶

Buna karşılık Motzki, Juynboll'un bu üç temel açıklamasının yanlış veya yeteri kadar delillendiremediği kanısındadır. Bununla o, *isnad tahlilinin* rivayetlerin tarihlendirilmesinde kullanılabilirliğini tartışmayıp sadece Juynboll'un son yıllarda *isnad* araştırmasına getirdiği bazı öncül ve metodları tenkit etmektedir.

Schacht'ı müteakiben Juynboll yukarıda değinildiği üzere, pek çok yayınında, *isnad* demetlerinin (*isnad-Bündel/isnad-bundle*) çoğunun Peygamber'e ait hadislerin nesilden nesile düzenli olarak aktarılmış oldukları noktasında gerçekten beklenen formu gösteremediklerine işaret etmektedir. İsnadlarda ilk dikkati çeken şey, isnadların Hz. Peygamber'in hemen ardından dallanmayıp bilakis usul gereği birbirini takip eden üç-dört raviden (*fert tarik/single strand*) sonra kollara ayrılmasıdır. Kendisinden sonra rivayetin dallandırıldığı bu ravi Schacht'tan bu

⁴⁴ Motzki, *Quo vadis Hadît-Forschung?*, s. 40.

⁴⁵ Motzki, *Quo vadis Hadît-Forschung?*, s. 41; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 115. Motzki'nin burada ele alınan makalesi, bu iki metodun kısa bir örneği; *Die Anfänge* adlı eseri ise, önerdiği ikinci metodun bir örneği olarak gösterilebilir.

⁴⁶ Bkz. Motzki, *Quo vadis Hadît-Forschung?*, s. 42-43.

tarafa müsterek ravi *common link* olarak tabir edilmektedir.⁴⁷ Oysa Juynboll'un beklentisine göre, *müsterek ravinin* alt tarafında kalan *fert tarik* (single strand)'ler, üç veya dördüncü tabakadan sonra değil de, bilakis birinci veya ikinci tabakadan sonra kollara ayrılmalıydı. (Örnek için bkz: Şekil 2).

Juynboll, isnadın başlangıç tarihinin hicrî birinci asrın üçüncü çeyreğinde, ikinci iç savaş (fitne) neticesi yani Abdullah b. Zubeyr'in Emeviler'e karşı baş kaldırışı sonucu ortaya çıktığı kanısındadır. Ona göre *müsterek ravi*, Hz. Peygamber ile kendisi arasındaki zaman diliminde yer alan raviler zincirinden mesul olduğu kadar, hadis metninden de, en azından ilk tarikenden, sorumlu tutulabileceği kanaatindedir.⁴⁸

Juynboll'un yorumlarının temel dayanak noktasını, *isnad demetindeki* anahtar ravi durumunda olan *müsterek ravi* kavramı oluşturmaktadır. Çünkü Juynboll'a göre, gerçek müsterek ravinin tespit edilmesi durumunda, yalnızca metinden değil aynı zamanda geriye doğru uzanan isnaddan da kimin sorumlu olduğunun tespit edilebileceğidir. Diğer bir ifadeyle, bir rivayetin tarihine ilişkin Schacht'tan beri dile getirilen kim, neyi, ne zaman, nerede formüle etmiştir, sorularının cevabı bu müsterek ravi de düğümlenmektedir.

Motzki, *müsterek ravi* fenomeninin nasıl izah edilebileceği sorusuna önce Schacht ile başlamaktadır. O, Schacht'ın isnad ağacının tepe noktasından *esas-müsterek-raviye* (Haupt-common-link) kadar olan rivayet zincirinin üst kısmındaki dallanıp budaklanmış isimlerin usul olarak gerçek ravileri temsil ettiğini; buna karşılık *esas-müsterek-ravinin* alt kısmındaki isimlerin ise, uydurma olduğu kanaatini taşıdığını bildirmektedir. Öyleyse isnad zincirindeki *esas-müsterek-ravinin* bir araya geldiği düğüm, hakiki rivayetin ilk halkasını oluşturmaktadır. Dolayısıyla Schacht'a göre *esas-müsterek-ravi* olan kişi hem hadis hem de isnadın son kısmından mesul olan kişidir. Böylece mevzu bahis olan hadis, bu *esas-müsterek-ravinin* zamanı ile tarihlendirilebilir.⁴⁹

Motzki, cevabının Juynboll ile ilgili kısmında, onun da Schacht gibi isnad ağacının kök kısmının uydurulduğu kanısında olduğunu ifade etmektedir. Ancak o, Schacht'a ek olarak *kısmi-müsterek-ravilerin* (Teil-common-link) teşekkül ettirilmesi sonucu *esas-müsterek-ravinin* (Haupt-common-link) tarihlendirmede ipucu vermedikleri durumlarda, isnadın kendisinden sonra dallanıp budaklandığı *kısmi-müsterek-ravinin* devreye sokularak tarihlendirmenin daha geç olduğu sonucunun tespit edilebileceğinden söz etmektedir.⁵⁰ (Bakınız şekil:1). Nitekim ileri

⁴⁷ Motzki, *Quo vadis Hadî-Forschung?*, s. 43; Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 11.

⁴⁸ Juynboll, G.H.A., *The Role of Mu'ammerûn in the Early Development of the Isnad*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 81 (1991), s. 155-175, (*İsnadların İlk Şekillenmesinde Muammerûn'un Rolü*), (Oryantalistik Hadis Araştırmaları içinde), s. 120; *Nâfi*, s. 210.

⁴⁹ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 13.

⁵⁰ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 13-14.

de temas edileceği gibi Juynboll'un ele aldığı ve Motzki'nin uzun uzadıya üzerinde durduğu *fıtır sadakası* hadisinde de Nafi' ile Malik b. Enes tartışmasının mihenk noktasını bu terimler oluşturmaktadır.

Motzki bu açıklamalara karşı, *müşterek ravinin* alt tarafında kalan *fert tarik* (single strand)'lerin ilk asrın üçüncü çeyreğinden itibaren tabii olarak ortaya çıkmaya başladığını ve bunların da isnad tahlilinde göz önünde bulundurulması gerektiğini vurgulayarak *müşterek ravi* (common link)'in ilk asrın sonundan itibaren yavaş yavaş rivayetlerin ravilerinin sorulmaya başlanması ve örgün ilim meclisleri ile merkezlerinin oluşmaya başlamasıyla izah edilebileceğini zikretmektedir. Ayrıca Motzki, *müşterek ravinin* genellikle tâbiîn döneminin sonlarından itibaren ortaya çıkmasının diğer bir nedenini, bu dönemde yavaş yavaş ilk musanniflerin ortaya çıkmaya başlamasına bağlar. Zira *müşterek raviler* aynı zamanda ilk musanniflerdir. Bu nedenle derledikleri rivayetleri, kendilerinden sonrakilere aktarmaları sonucunda böyle bir indirgeme oluşmuştur.⁵¹ Yine Motzki, bugün elde ettiğimiz verilerden sonra, isnad demetinin üst kısmının, tek kişi olan *müşterek raviden* sonra dallanmasında sorunsuz *sözlü rivayet sürecinin* etkisinden bahsedilemeyeceğini düşünmektedir. O, bu düşüncesini de “başlangıç olarak umumiyetle sözlü rivayet, hicrî ikinci asrın başından itibaren sistematik/musannef yazılı mecmuaların teşekkülünün öncesine gitmektedir” görüşüne dayandırmaktadır.⁵²

Bu bilgiler ışığında, isnadlardaki *müşterek ravilerin* birinci asrın rivayetlerini derleyen ilk musannifler olma özelliklerinin yanı sıra, aynı zamanda örgün eğitim veren alimler oldukları da gözlenmektedir.

Motzki, bu musanniflerin derslerde öğrencilerine naklettikleri haberlerin, en iyi şekilde korunduklarını zikreder. Aynı rivayetlerin diğer tarikleri, belki de uydurulmuş olanların ise; henüz sonraki yazılı mecmualarda bir yer bulmadan önce, ya yok oldukları ya da bir süre ders halkalarının dışında sözlü olarak nakledilmiş olabilecekleri çıkarımında bulunur. Ayrıca o, Schacht ve Juynboll'un metin ile senedin alt kısmını uyduran sorumluları tespit etme girişimlerini son derece problemli ve genellemeci bir yaklaşım olarak görmekte ve böylesi bir yaklaşımla, bir takım verilerin de yok edildiğini ileri sürmektedir.⁵³ Kısmen değinildiği üzere Motzki, Schacht ve Juynboll'un *müşterek ravi* fenomeni açıklamalarının her hususta inandırıcı olmadığını açıkça ifade etmektedir.⁵⁴

Motzki, makalesinin birinci bölümünün geri kalan (ikinci) kısmında Nafi'in tarihi bir şahsiyet olup olmadığı şeklindeki Juynboll'un tezlerini *Nafi' ve onun*

⁵¹ Bkz. Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 43-47; Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 14-15; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 116-117.

⁵² Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 14.

⁵³ Motzki, *Methoden Zur Datierung*, s. 15.

⁵⁴ Daha geniş ayrıntı için bkz. Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 40-80, 193-231, özellikle s. 40-54.

hadis rivayetindeki rolü başlığı altında incelemektedir.

Juynboll, isnad şeması üzerinde ima edilen hoca-öğrenci münasebetinin hakikatini, daha doğrusu, kendisinin bu ilişki hakkındaki yanlış veya tutarsız tasavvurlarını bir de biyografik eserlerden doğrulamak istemiştir. Bu nedenle Motzki, makalesinin bu kısmını bu mevzuya ayırmıştır.⁵⁵ Motzki, Juynboll'un Nafi'in tarihi bir şahsiyet olduğu noktasındaki şüphesini daha önce İslâm Ansiklopedisine yazdığı Nafi' maddesinde de dile getirdiğini belirtir⁵⁶ ve Juynboll'un Nafi'in tarihi bir şahsiyet olup olmadığı hakkındaki iddialarını ikna edici bulmaz. Onun argümanlarını da özetle şöyle cevaplar:

1- Tabakât kitaplarında onun hayatı hakkında diğer önemli ravilerden daha az bilgi verildiği iddiası. Motzki, bunun doğru olduğunu fakat aynı durumun diğer pek çok önemli raviler için de geçerli olduğunu hatırlatmaktadır. Meseleyi en eski tabakât kitabı İbn Sa'd (ö. 230/845)'ın eseriyle ele alır ve oradaki biyografileri incelediğinde Araplar hakkında verilen bilgilerin mevâliflerden daha çok olduğu sonucunu tespit ederek bu eksikliğin Nafi'e has bir durum olmadığı şeklinde izah eder.⁵⁷

2- Juynboll'un ısrarla üzerinde durduğu, Nafi'in soyu ve vefat tarihi hakkındaki çelişki. Motzki, "bu tutarsızlıkları Nafi'in tarihi olmadığını ispatlar mı" sorusuyla cevap verir. En eski kaynaklardan olan İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ında onun kökeni hakkında, *Ebreşehr* (Nişâbü'r), Halife b. Hayyat (ö. 240/854)'ın *Tarih*'inde ise, *Kâbul* olduğu şeklindeki bilgileri verdikten sonra diğer görüşleri de naklederek meseleyi inceler.⁵⁸ O, Nafi'in soyu ve vefat tarihi hakkındaki ihtilafların onun tarihi bir şahsiyet olduğu sonucuna götürmeyeceğini ifade etmektedir.⁵⁹

3- Nafi'in biyografisinin Medineli Tâbiîleri içeren önemli tabakât kitaplarında eksikliği iddiası. Motzki, Juynboll'un erken dönem kaynaklarında onun hakkındaki bilgilerin azlığını son derece çarpıcı bulduğundan söz ederek Juynboll'un en büyük dayanağının İbn Sa'd'ın matbu nüshasında onun biyografisinin olmamasına dayandığını dile getirir ve yapılanın *argumentum e silentio* yani (yokluktan hareket ederek) sonuç çıkarımı(ları) delili olduğunu ve bunun da uzun ömürlü olmadığını ifade eder. O, Juynboll'un daha sonraki kaynakların Nafi' hakkında bilgi verirken İbn Sa'd'a dayandıklarını okuduğu halde matbu nüshanın eksik olduğu çıkarımını yapmasını işine gelmemesi ya da kendi tezini çürütmesi gerekçesine bağlar. Aynı zamanda, Juynboll'un, yapılan bu iktibasların gerçek olmadığını düşündüğünü belirtmektedir. Oysa mevcut baskıda eksik olan kısım, sonra Muhammed Mansur tarafından neşredilmiştir ki, bunda da Nafi'in tercemesi yer almaktadır.⁶⁰ Motzki yalnızca

⁵⁵ Motzki, *Quo vadis Hadîr-Forschung?*, s. 54-80.

⁵⁶ c: VII, s. 876.

⁵⁷ Motzki, *Quo vadis Hadîr-Forschung?*, s. 54-55.

⁵⁸ Motzki, *Quo vadis Hadîr-Forschung?*, s. 55-57.

⁵⁹ Motzki, *Quo vadis Hadîr-Forschung?*, s. 57.

⁶⁰ Motzki, *Quo vadis Hadîr-Forschung?*, s. 57-58.

yukarıda geçen görüşlerle yetinmemekte başka delillerle de zenginleştirmektedir.

4- Malik'in Nafi' ile öğrencilik münasebetine dair beyanların aralarındaki yaş farkından dolayı inandırıcı olmadığı, dolayısıyla onun öğrencisi olamayacağı tezi. Juynboll, Nafi' hakkında biyografik ipuçları arama yolunda onun en önemli öğrencisi Malik'in biyografisine başvurur. Motzki, Nafi'in bahsedildiği her bilgide Juynboll'un diğer öğrencilerinin değil de, Malik'in ilk sırayı almasıyla ilgili çekincesine 'bu durum gerçekten bu kadar şaşırtıcı mı diye?' sorusunu sorarak karşılık verir.⁶¹ Müteakiben, Juynboll'un Nafi'-İbn Ömer tarikli *fıtır sadakası* hadisinin sekiz temel kaynaktan tespit ettiği tariklerini, *müşterek ravi* ve onun yakınındakilerin ilim alış veriş bağlamında inceleyerek onun sistemine yönelik eleştirel kriterler geliştirir.

Motzki, Juynboll'un bir Nafi'-İbn Ömer rivayetinin *isnad tahlili* alt başlığında *fıtır sadakası* diyagramı hakkındaki yorumlarını tetkik eder ve Juynboll'un Nafi'-İbn Ömer tarikiyle gelen Hz. Peygamber'e ait hadislerin çoğunun gerçekte Nafi'e değil de İbn Ömer'e dayandığını, rivayet zincirinden hareketle ortaya koymaya çalıştığından söz etmektedir. Sonuç olarak Nafi'in gerçek müşterek ravi değil de sadece sahte/görünen müşterek ravi olduğunu, oysa gerçek müşterek ravinin Malik olduğunu ve onun dışındaki tariklerin de tarihen güvenilir olmadıklarını ileri sürdüğünü belirtmektedir.⁶²

Motzki, Juynboll'un kullandığı rivayetlerin orijinal kaynaklardaki durumuna bakma gereğini duymayıp Mizzi'nin *Tuhfe'sini* esas almasını selefleri gibi onun da senedin uydurma olduğu tezine destek aramasına bağlamaktadır. Dolayısıyla hadis metinlerinin Juynboll'un nazarında ciddi bir değer kaybına uğradığını ve rivayet farklılıklarının onun için bir öneminin olmadığını ima etmektedir. Sonra Kütüb-i Sitte öncesi eserlerin de devreye sokulması ile onun bu iddialarının hemen nasıl çürütüldüğünü göstermektedir. Motzki *fıtır sadakası* hadisinin en eski kaynaklardan Malik'in Muvatta'ında olduğunu belirterek Juynboll'un kullandığı Nafi' sonrası sekiz tariki teker teker ele alır ve meselenin onun yorumladığı gibi olmadığını ortaya koymaktadır.⁶³

Motzki, makalesinin ikinci bölümünün *fıtır sadakası hadisinin rivayet tarihi araştırması* başlığı altında kendi perspektifinden hareketle mezkur rivayeti yeniden ele almaktadır.⁶⁴ Bu bölümde, Juynboll'un tahlilinde sadece hadis isnad zincirine odaklaşıp, rivayetlerdeki metin farklılıklarını önemsemeyerek görmezlikten gelmesini eleştirir ve devamında "Metin ne kadar uzun olursa lafızdaki rivayet farklılıkları

⁶¹ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 60-61; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 110.

⁶² Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 68-69.

⁶³ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 68-80; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 112-113, 119-123.

⁶⁴ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 193-231.

da o kadar büyük olur.” şeklindeki hadis usûlü (literatürü) kuralını hatırlatır.⁶⁵

Motzki, bir İslâm tarihçisi olarak bir hadis, eser ve haberin yeniden inşasında, hareket noktasının veya temel kaidenin metnin geçtiği ulaşılabilen en eski kaynağının esas alınması gerektiği esasından hareketle bu tür rivayetlerin yer aldığı en eski ve sağlam kaynağın da Malik’in Muvatta’ı olduğunu hatırlatır ve *fitır sadakası* hadisinin tahlilinde Mizzi’nin *Tuhfe*’si ile yetinmesine eleştiriler getirir.⁶⁶

Diğer taraftan ona göre, eğer isnad demetlerinden geniş (kapsamlı) sonuçlar çıkarılacaksa, Juynboll’un usûlen yaptığı gibi, ulaşılabilir bütün rivayetleri esas almamanın sorumsuzluk olduğunu ifade eder. Müteakiben Juynboll’un ilgili rivayetin Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklardaki varyantlarını dikkate almadığını dile getirerek sınırlı rivayet malzemesine dayandırılarak elde edilen sonuçların değerlendirmeye alınmayan metnin devreye sokulması ile hükümsüzlüklerini belli edecekleri⁶⁷ ifadesiyle haklı olarak ona yüklenir.

Motzki, Juynboll’un aksine Nafi’-İbn Ömer’den nakledilen *fitır sadakası* hadisinin onun kullanmadığı Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklardan diğer üç tarikini de tespit ederek hadisin toplam on bir farklı raviye dayanmakta olduğunu tespit etmiştir. Makalesinin ikinci bölümünü ise, Juynboll’un Nafi’ rivayetinde işaret ettiği Mâlik b. Enes, Mûsâ b. Ukbe, Ubeydullah b. Ömer, Eyyûb es-Sahtiyânî ve Leys b. Sa’d olmak üzere önemli beş tarikin kontrolüne ayırır.⁶⁸ Son olarak ise, rivayet tarihi açısından metin tahlili metodu ile incelediği *fitır sadakası* hadisinden elde ettiği sonuçlarla birlikte makalenin tamamı hakkındaki değerlendirmeleriyle çalışmasına son verir.

a- Bir veya aynı raviden yapılan rivayetler kendi aralarında büyük bir ittifak ve özgün emareler sergilerken, buna karşılık, münferit ravilerin metinleri arasındaki farkın belirgin olması. b- Metinlerin, aralarındaki farklılıklara rağmen muhtevaya dair az veya çok ittifak noktaları sergilediklerinin ortaya çıkması. c- Metinlerdeki anlam genişlemesi ve daralması ile kullanılan farklı kelimelere işaret etmesi. Bu bilgiler ışığında, Motzki, Nafi’ in naklettiği Hz. Peygamber hadisinin metninin yeniden inşasının

“*Enne/inne Resûlallâhi (s.a.s) ferada bi-zekâti’l-fitri sâ(an) min temrin ev sâ(an) min şâirin alâ kulli hurrin ev abdin.*” şeklinde olabileceğini; *zeker ev unsû, sagîr ev kebîr, muslim veya mine’l-muslimîn* lafızlarının Nafi’ in aslî lafızlarından addedilip addedilemeyeceğine karar vermenin kolay olmadığını ve aslî lafzın

⁶⁵ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 193.

⁶⁶ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 194-195.

⁶⁷ Bkz. Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 70; Nitekim onun pek çok kaynak kullanarak genel yargılar çıkardığı *men kezebe ve niyâha* hadisleri hakkındaki araştırması, dikkate alınmayan Abdürrezzak’ın *Musannefi* ile geçersiz kılınmıştır. Aynı durum *fitır sadakası* için de geçerlidir. (Aynı yer).

⁶⁸ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 194-226; Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 137.

yeniden inşasının bu güçlükler nedeniyle imkânsız olduğuna dikkat çekmektedir.⁶⁹

Motzki, kendisinin yaptığı bu çalışmanın hadisin ulaşılabilir bütün kaynaklardaki tariklerini ele almadığı için henüz yetersiz olduğunu ve onlar da dikkate alınmadan varılan sonuçlara geçici sonuçlar olarak bakılması gerektiğini, bununla birlikte, kendisinin hadisin Nafi'den geldiği konusunda Juynboll'un aksine kesinlikle şüphesinin olmadığını altını çizmektedir.⁷⁰ Ayrıca o, *fıtır sadakası* hadisi hakkında İbn Ömer'in muasırları olan diğer büyük tâbiînin görüş ve uygulamalarını karşılaştıramadığını ifade ederek, ne kadar bol kaynak kullanılırsa o kadar sağlıklı ve doğru neticeler elde edilebileceğine işaret etmektedir.⁷¹

III- YENİ MECMUALARDAN HAREKETLE DAHA ESKİ KAYNAKLARI YENİDEN İNŞA ETME METODU

Motzki, hadislerin büyük bir çoğunluğunun hicrî ikinci asrın başlarına doğru telif edilmiş olabileceği fikrini beyanla birlikte, Mekke fıkıh ekolünün Medine, Şam, Kufe veya Basra'da aynı örneği vermediğini dolayısıyla bu mektepleri tek bir ekolmüş gibi varsayarak genelleştirmenin yanlış olacağı kanısındadır.

O, Abdürrezzak'ın *Musannef*'inin Aile Hukuku'yla ilgili *nikâh ve talâk* bölümlerinde yer alan ravilerin dağılımını istatistiksel olarak ortaya koyduktan sonra onları yorumlarken aynı zamanda metinlerin kendisinden elde edilebilecek *sıhhat kriterlerinin* neler olabileceğini de araştırmaktadır. O, Schacht'ın hicrî ikinci asrın ilk yarısı ile ilk asra varan isnadların bu son kısımlarının (single strand/fert tarik) tamamen izafî ve sunî olduğu şeklindeki fikrinin aksine, *senedlerde verilen bilgiler ile metinler içerisindeki verileri birleştirerek ve bu verileri de biyografik ve bibliyografik eserlerle de destekleyerek yeni bir yöntem denemeye çalışmıştır*. Ayrıca o, eseri incelerken temel olarak "Abdürrezzak'ın (ö. 211/827) *Musannef*'inden elde edilen eski kaynakların mahrecine dair verilerin güvenilirlikleri ya da tahrif edildikleri konusunda kriterler bulunabilir mi" sorusuna cevap aramaktadır.⁷²

Motzki, *Die Anfänge* adlı eserine XIX.-XX. yüzyılda Batı'da İslâm Hukuku'nun dayanakları hakkında yapılan *eski ve yeni araştırmaların* değerlendirmesi ile başlamakta ve "Yeni Araştırmaları" ise Schacht ile başlatarak gerek onun, gerekse takipçilerinin fikirlerinin kısa bir tahlilini yapmaktadır.⁷³ Böylece Goldziher, Schacht ve takipçilerinin vardığı sonuçların Kütüb-i Sitte Dönemi öncesine ait temel hadis kaynaklarının yayınlanmamış olması sebebiyle yanlışlığını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Nitekim Sezgin de "Goldziher'in, kendisinin kısmen bildiği, o dönemde henüz yazma halinde bulunan hadis usûlü kitaplarını tam anlamıyla kullanmamış görünmesine de dikkat çekmemiz gerekiyor." ifadesiyle benzer şeyleri daha önce

⁶⁹ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 222-223;

⁷⁰ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 226.

⁷¹ Motzki, *Quo vadis Hadîth-Forschung?*, s. 225-226.

⁷² Motzki, *Die Anfänge*, s. 2-3.

⁷³ Motzki, *Die Anfänge*, s. 7-49.

yazmıştır. Devamında, Goldziher'in *kaynakların çokluğuna rağmen, bazı verileri diğerleri ile bağlantılı olarak ele almadığını ve gözden kaçırdığını* da ifade etmektedir.⁷⁴

Motzki, Schacht'tan sonra yayımlanan ilk dönem temel kaynakların onun verdiği sonuçların aksine Kur'ân ve hadislerin yazım ve nakli işinin aynı zamanda İslâm Hukuku'nun başlangıcı olarak görülmesi gerektiği ve bu faaliyetin de Hz. Peygamberin hemen akabinde hatta O (s.a.) hayattayken başladığını düşünmektedir.⁷⁵

İslâm Hukuk Tarihi'nin dayanaklarının yeni kaynakları hakkında kısaca bilgi verdikten sonra, mesnetsiz ve hüccetsiz faraziyelere dayanarak hareket etmenin pek yerinde olmadığını ve tahlil yapabilmek için yeni elde edilmiş kaynakların dikkate alınması gerektiğini dile getiren Motzki, alternatif olarak *Musannef*'i rivayet tarihi açısından incelediğini ve onun somut dayanak noktalarını tespit ettikten sonra, onları tetkik ederek doğru ve yanlış bilgilerin ortaya konabileceği sonucuna vardığını ifade etmektedir. O, böylesi bir tutumun amacının, ispat etmeden önce iddia ortaya atmak değil, bilakis -mümkünse- delil ileriye sürmek olduğunu zikretmektedir. Metodunun ispatlanabilirliğini ya da doğruluğunu kanıtlamak için iki sebeple Abdürrezzak'ın *Musannef*'ini deneme materyali olarak tercih ettiğini belirtmektedir: Birincisi, onun yeni elde edilmiş en eski *Musannef* çalışması olması; ikincisi ise, onun rivayet yapısının daha ilk bakışta İbn Ebî Şeybe'den (ö. 235/849) daha homojen yani merfu, mevkuf ve maktu haber sayılarının birbirine yakın olması, bu yüzden de fazla karışık olmamasıdır.⁷⁶ Nitekim İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i incelendiğinde, ondaki mevkuf ve maktu haber sayısının Abdürrezzak'tan daha fazla olduğu görülecektir. Ayrıca her iki kaynağın hadis/haber sayıları da Motzki'nin kanaatini açıkça ortaya koymaktadır.

Motzki, *Musannef*'in ilk baskısını tanıtarak yazma nüshaları ve ilk defa ne zaman yazıya geçirilmiş olabileceği tartışmaları hakkında bilgi verdikten sonra dayandığı kaynakların istatistiksel dökümünü çıkarmış ve elde ettiği verileri tabloya dönüştürmüştür. Musannif ve eserini biyografi kaynaklarından inceledikten sonra, eserin hicrî ikinci yüz yılın ilk yarısı İslâm Hukuk Tarihi'nin kaynağı olması bakımından önemini de ortaya koymaya çalışmıştır.⁷⁷

⁷⁴ Sezgin, M. Fuad, "Rivayet Literatürünün Gelişimi", Geschichte des Arabischen Schriftums adlı eserin (Leiden 1967), I. 53-84. sahifelerinin Ali Dere tarafından çevirisi, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*'ın II. baskısının baş tarafına konulmuştur, Ankara 2001, s. 24; Benzeri tespitler için ayrıca bkz: Hatiboğlu, Mehmed S., *Batıdaki Hadis Çalışmaları Üzerine*, İslâmî Araştırmalar Dergisi, Ankara 1992, cilt: VI, sayı: 2, s. 107-109.

⁷⁵ Motzki, *Die Anfänge*, s. 1.

⁷⁶ Motzki, *Die Anfänge*, s. 50-53.

⁷⁷ Motzki, *Die Anfänge*, s. 53-67; Harald, Motzki, *The Musannaf of 'Abd al-Razzâq al-San'ânî as a source of authentic ahâdîth of the first Islamic century*, Journal of Near Eastern Studies 50 (1991), s. 2-3.

Musannef'in tetkiki esnasında, içerdği bölümlerdeki rivayetlerin öncelikle Ma'mer (ö. 152/769), İbn Cüreyc (ö. 150/767), Süfyân es-Sevrî (ö. 161/777) ve İbn Uyeyne'ye (ö. 198/813) dayandığını tespit ettikten sonra, Abdürrezzak'ın bu kadar fazla malzemeyi ya onların müstakil eserlerinden ya da bazı parçalarından veyahut da yaş itibariyle hocaları olma ihtimalinden dolayı onların derslerini dinlerken yazmış olabileceğini ileri sürmektedir. Diğer bir ihtimal olarak, Abdürrezzak'ın bu rivayetlerin kaynak (menşe) verilerini uydurmuş olabileceğidir. Motzki, Abdürrezzak'ın bu haberleri Ma'mer, İbn Cüreyc, Süfyân es-Sevrî ve İbn Uyeyne'ye keyfi olarak izâfe ettiği varsayıldığında bunların metin yapılarının birbirine benzemesi gerektiğini düşünmektedir.⁷⁸ O, olayın daha iyi kavranabilmesi ve bir karşılaştırmanın yapılabilmesi amacıyla bu dört kaynağın mahreç verilerini sayı bakımından tespit edip tabloya dönüştürmüştür. Bu tabloya göre:

1- Ma'mer kaynağı, %28 Zührî, %25 Katâde'den meydana gelmektedir. Malzemenin %11' i Eyyub adına, %6'dan biraz fazlası anonim olup, %5'i İbn Tavus'tandır. Ma'mer'in kendi görüşleri %1 iken, geri kalan %24 ise 77 isme dağılmaktadır.

2- İbn Cüreyc kaynağı, %39 Atâ malzemesinden teşekkül ederken, %8 anonim olup, %7 Amr b. Dînâr, %6 İbn Şihâb ez-Zührî ve %5'i İbn Tâvus'a dayanmaktadır. İbn Cüreyc'in kendi malzemesi %1'dir. Kalan %34 ise 103 şahıs arasında dağılmaktadır.

3- es-Sevrî kaynağında onun %19 kûsur hakim olan kendi açıklamalarını belli bir arayla Mansur (%7), ve Câbir (%6) malzemesi takip etmektedir. Rivayetlerin 53'ü anonim, kalan %65 ise 161 ravi arasında dağılmaktadır.

4- İbn Uyeyne kaynağı, %23 Amr b. Dînâr rivayetlerini içerirken, %9'u İbn Ebî Necîh'in hissesine düşmekte, %8 Yahya b. Saîd, %6 İsmail b. Ebî Halid'e dayanır. %3-4 anonimdir. Diğer %50'yi 37 kişi temsil etmektedir.⁷⁹

Motzki, bu tabloyu yorumlarken her bir kaynağın kendine has özellikler sergilediğini ve böylesi bir yapının uydurma veya tahrif ile gerçekleşmesinin pek ihtimal dahilinde olmadığını, oysa bu tablonun daha ziyade, Abdürrezzak'ın bazı gerçek kaynaklara dayandığı neticesine götürdüğünü zikretmektedir.⁸⁰

Motzki, Abdürrezzak'ın Süfyân es-Sevrî'nin *el-Câmiu'l-Kebîr*, *es-Sağîr* ve İbn Cüreyc'in *Kitâbü's-Sünen* gibi günümüze kadar ulaşmayan bazı müstakil eserlerin tamamını olmasa bile bir kısmını kaynak olarak kullanmış olabileceğini düşünmektedir. Ayrıca onun adı geçen eserleri, kendine mal ederek yeni bir sentez yapmış olabileceğinin de düşünülebileceğini ifade etmektedir.⁸¹ O, eser üzerindeki araştırmasını, yaklaşık dört bin hadis/haber ihtiva eden Aile Hukuku'yla ilgili *nikâh ve talâk bölümleri* (*Musannef*'in VI-VII. ciltleri) üzerinde yaptığını ve bu

⁷⁸ Motzki, *Die Anfänge*, s. 56-57; *The Musannaf*, s. 4.

⁷⁹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 57-58; *The Musannaf*, s. 3-4.

⁸⁰ Motzki, *Die Anfänge*, s. 58; *The Musannaf*, s. 4.

⁸¹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 66.

malzemenin de eserin tamamı hakkında yeteri derecede sonuç çıkartılabilecek nitelikte olduğu kanaatindedir.⁸²

Motzki, burada Süfyan es-Sevrî ve İbn Cüreyc'in söz konusu edilen eserlerinin İslâm Hukuku'nun doğuşu ve gelişimi hakkında verdikleri bilgilerin değeri, bu materyalin eskiliği, içeriği, nereden geldiği, haberin dış ve iç şekle ait ne gibi özellikler gösterdiğiyle doğru orantılı olduğunu belirtir. Ayrıca çalışmanın bu kısmında kendisinin meseleye bakışına ve ne tür sonuçlar elde edilebileceği gibi konuları ele almaktadır.⁸³ O, söz konusu problemlere, cevap bulabilmek amacıyla İslâm Hukuku'nun dayanaklarını irdelemekle başlamakta, II/VIII. asrın ortalarına doğru Mekke'deki gelişimini ortaya koyabilmek için de kaynak değerlendirmesini fert bazında önce Atâ b. Ebî Rabah'la (ö.114/733) başlatmaktadır. Onun fihhi bilgisini kavrayabilmek maksadıyla *Musannef*'teki İbn Cüreyc kanalıyla gelen rivayetlerini tetkik etmektedir. Bu rivayetlerin sahih kabul edilip edilemeyeceği veya ne kadar sahih oldukları sorularına karşı, Schacht'ın kullandığı kriterlerden daha objektif çözümler getirebilmek için problemi iki kriterle ele alarak çözmeye çalışmaktadır:

1- Dış Şekle Ait Sıhhat Kriterleri (*Äußere formale Authentizitätskriterien*)

Motzki, bu başlık altında İbn Cüreyc kanalıyla gelen Atâ rivayetlerinin sıhhat değerlendirmesini yapabilmek için, Atâ b. Ebî Rabah'ın rivayetlerinin tamamının envanterini çıkartarak meseleyi iki şekilde delillendirir:

İlk olarak Atâ b. Ebî Rabah'ın ravilerinin rivayet ettikleri *hadislerin/haberlerin hacimlerini/miktarlarını yüzdeler halinde ortaya koymaktadır*. Tespitine göre, *Musannef*'te İbn Cüreyc'in Atâ b. Ebî Rabah'tan gelen rivayetleri yaklaşık %40 gibi büyük bir yekun teşkil etmektedir. Onun ardından %7 ile Amr b. Dînâr (ö. 126/744) v.d. gelmektedir.⁸⁴

İkinci kanıtını *türlerin analizinden elde etmektedir*. O bunu, soru-cevap (*responsa*) bazen de fetva ve imlâ (*dicta*), bunu da öncesinde soru olmayan söz veya hadis, diye iki şekilde tasnif etmektedir.⁸⁵ Böylece Atâ b. Ebî Rabah'ın İbn Cüreyc'e verdiği çok sayıdaki *cevapla* ikisi arasındaki uzun süreli hoca-öğrenci ilişkisini göstererek⁸⁶ metinlerin tahrif edilmiş olamayacağını ortaya koyar. Böylece o, daha önce tespit ettiği orantıların ravi dağılımlarının doğru olup olmadığını ve türlerin tahlili yardımıyla alimler arası ilişkiyi sistemli olarak geriye doğru yansıtmak suretiyle test etmektedir.⁸⁷

2. İç Şekle Ait Sıhhat Kriterleri (*Innere formale Authentizitätskriterien*)

Motzki, ikinci kriterinde, İbn Cüreyc'in Atâ'dan rivayetlerinin doğruluğu

⁸² Motzki, *Die Anfänge*, s. 67; *The Musannaf*, s. 5.

⁸³ Motzki, *Die Anfänge*, s. 67.

⁸⁴ Motzki, *Die Anfänge*, s. 70-72; *The Musannaf*, s. 11.

⁸⁵ Motzki, *Die Anfänge*, s. 72.

⁸⁶ Motzki, *Die Anfänge*, s. 73.

⁸⁷ Motzki, *Die Anfänge*, s. 74-75.

hakkında kesin söz söyleyebilmek için ilk kritere, ilave ipuçları ortaya konulması gerektiğini ileri sürmektedir. Ayrıca bu tabiri kullanmasının nedenini, İbn Cüreyc'in Atâ malzemesini takdim ediş şekli ile üslup ve metodunu inceliyor olmasıyla açıklamaktadır.⁸⁸ İbn Cüreyc'in rivayetlerinin iç şekle ait sergilediği değişik özelliklerini ise şöyle sıralamaktadır: 1- İbn Cüreyc'in fıkhi görüşleri, 2- İbn Cüreyc'in izahları, 3- Dolaylı Atâ rivayetleri, 4- İbn Cüreyc'in kuşkuları, 5- Atâ'nın tarikleri.⁸⁹ İç şekle ait sıhhat kriterlerinin diğer bir kısmının ise "Atâ'nın zayıf yönleri" başlığı altında inceleyerek onun zayıf kaldığı yönleri ortaya koymaya çalışmaktadır.⁹⁰

Motzki, İbn Cüreyc'in Atâ'nın ilmini yazılı mı yoksa sözlü mü aldığını ortaya koymak için onun rivayetlerini a- Sıhhat kriterlerinden sonuç çıkarma, b- İbn Cüreyc'in bir esere atfı, c- Metnin bağımsızlığı, d- Rivayet terminolojisi olmak üzere dört açıdan izah etmeye çalışmaktadır. Onun hesaplamasına/tahminine göre, *Musannef*'te İbn Cüreyc'e ait takriben 5250 münferit metin bulunmaktadır. Bu rivayetlerin aşağı yukarı 2000 kadarının Atâ b. Ebî Rabah'la ilgili olduğunu ve bunların yarısının İbn Cüreyc'in sorularına verdiği cevaplar (*responsa*), diğer yarısının ise imlâ (*dicta*) ve rivayetleri şeklinde bulunduğunu tespit etmektedir. Kalan yaklaşık 3250 metnin ise 100-200 raviden nakledildiğini belirtmektedir. Bu tespitten hareketle, İbn Cüreyc'in bu kadar hacimli ve homojen malzemeyi hafızasından ezbere nakletmesinin imkânsızlığı sonucuna varmaktadır. Örnek olarak ise, *Musannef* VI/360-361, (11190) numaralı hadisi vermektedir.⁹¹ Ayrıca "İbn Cüreyc'in bir esere atfı" kısmında Abdürrezzak'ın da eserini yazılı bir metne dayandırmış olabileceği sonucunu çıkarmaktadır.⁹² Araştırması sonucunda rivayetlerin *şifahi*liği veya *kitabî*liği hakkında kesin bir şey söylemenin zor olduğuna dikkat çekmektedir.⁹³

Rivayet malzemesinin şekilsel sıhhat kriterlerini ortaya koyduktan sonra metinlerin muhtevassından Atâ'nın fıkının özelliği ve İslâm Hukuk Tarihi için önemini tasvire çalışmaktadır. Motzki, Atâ'nın fıkhi görüşlerine atıfta bulunduğu kaynakların orantısal değerleri ele alındığında üçte birini Kur'ân, Peygamber, sahâbi ve fukahaya isnat ettirdiğini ifade etmektedir.⁹⁴ Yine İbn Cüreyc'in Atâ'dan soru-cevap (*responsa*) ve imlâ (*dicta*) yoluyla gelen rivayetlerinin kaynaklarını; Kur'ân, Hz. Peygamber, ashab ve çağdaşlarına göre dağılımını ve oranlarını örnekler vererek yorumlamaktadır. Atâ'nın (ö.114/733) kaynaklarından hareketle onun rivayetlerinde kullandığı senedlerinin geriye doğru takibi sonucu, Schacht'ın

⁸⁸ Motzki, *Die Anfänge*, s. 75; *The Musannaf*, s. 11.

⁸⁹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 76-81; *The Musannaf*, s. 11-12.

⁹⁰ Motzki, *Die Anfänge*, s. 84-85.

⁹¹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 87-89.

⁹² Motzki, *Die Anfänge*, s. 90.

⁹³ Motzki, *Die Anfänge*, s. 95; Bkz: Dere, *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımı*, s. 46.

⁹⁴ Motzki, *Die Anfänge*, s. 97.

isnad hakkındaki teorisinin temel dayanağının sarsılacağını ve zikredilen bilgilerin ilk iki asırdaki hadis-hukuk ilişkisini açıklayacak durumda olduğunu da ortaya koymaktadır.⁹⁵

Motzki, Atâ b. Ebî Rabah rivayetlerine uyguladığı bu metodu, müteakiben Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc'in rivayetlerine de uygulamakta ve aynı sonuçları aldığını ifade etmektedir.⁹⁶ Müellif, çalışmasının başından beri olduğu gibi bu bölümde de ileri sürdüğü tezleri desteklemek için *Musannef*'ten pek çok örnek ve delil getirmektedir. Ardından ilk dönem Mekke fıkıh ekolünün gelişimini, Atâ b. Ebî Rabah, Amr b. Dînâr ve İbn Cüreyc'in biyografileri hakkında bilgi veren kaynakların ışığında inceleyerek kendi tezinin doğruluğunu bu açıdan da test etmektedir.⁹⁷

Bu üç fakihin katkıları ile fıkıhın Mekke'deki gelişimini kısaca anlattığı bölümde, Mekke fıkıh ekolünün İbn Abbas ile başladığı, vefatını müteakip *mevâlî*'den olan Atâ b. Ebî Rabah ve Mücahid ile diğer öğrencilerinin bu geleneği devam ettirdikleri; daha sonra kıdemli Atâ ile birlikte genç Amr b. Dînâr, Ebu'z-Zübeyr, İbn Ebî Necîh ve İbrahim b. Meysere'nin geleneği devam ettirdiklerini belirtmektedir. İbn Ebî Necîh'in vefatından sonra Atâ ve Amr'ın yanında yetişmiş olan bu medresenin gözde temsilcisi İbn Cüreyc'in derlediği rivayet malzemeleri ile Mekke fıkıhının ilk dönemlerine ışık tutarak Hz. Peygamberin oynadığı rolü ortaya koymaya çalışmıştır.⁹⁸

Motzki çalışmasının son kısmında, Mekke fıkıh ekolünün Medine, Şam, Kufe veya Basra'da da aynı örneği verdiğinin var sayılmasının ya da onun genelleştirilmesinin kesinlikle yanlış olacağını hatırlatarak fıkıh ekollerinin her birinin farklı özellikler gösterdiğine dikkat çekmektedir. Özellikle *araştırmacıların, bilimsel verilerin ortaya koyduğu esaslar ve İslâm ilimlerinde kesin kabul görmüş bazı hükümlere doğru yönelmesi, en azından bu konularda sorular sorabilmesi gerektiğini ifade etmektedir.* İslâm Hukuku'nun dayanakları hakkında Goldziher ve Schacht'ın tezlerinin yanlışlıklarını ise dört noktadan eleştirmektedir:

1- Goldziher ve Schacht'ın klasik İslâm Hukuk Usulü'nün İslâm Hukuku'nun oluşumunu, Kur'ân, sünnet ve icmâ-ı ümmete dayandırma çabası içinde olduğunu; ilk İslâm Hukukçularının da onun oluşumu ve tarihi gelişimine teorik ve pratik dayanaklar bulma çabası –bunun anlamı *reydir*- içerisinde oldukları şeklindeki fikirlerini doğru bulduğunu söylemektedir. Ancak bu oluşumda, sözü geçen temel kaynakların ikinci derecede rol oynadığı, Schacht'ın ifadesiyle: *“İslâm'ın ilk dönemlerindeki mer'i hükümler öncelikle Kur'ân ya da diğer temel İslâm kaynaklarından alınmamıştır.”* yargısının genellemeci ve yanlış bulduğunu zikretmektedir. Schacht'ın İslâm Hukuku'nun dayanakları hakkındaki tasarımı,

⁹⁵ Motzki, *Die Anfänge*, s. 97-156; *The Musannaf*, s. 13-21.

⁹⁶ Motzki, *Die Anfänge*, s. 157-218.

⁹⁷ Motzki, *Die Anfänge*, s. 218-254.

⁹⁸ Motzki, *Die Anfänge*, s. 254-261.

usulsüzlüğün/teorisizliğin tarihselleştirilmesi olarak görmekte ve onun bu fikirlerinin tarihi gerçeklikle örtüşmediği gibi doğru da olmadığını belirtmektedir. Hakikatin her zaman olduğu gibi ortada olduğunu ve mevcut araştırmanın buna dair bazı deliller/iptuçları sunduğunu açıklayarak onların iddialarının aksine, İslâm Hukuku'nun daha ilk asırdan itibaren Kur'ân ve Peygamberin kararlarına (sünnete) dayanmakta olduğunu ifade etmektedir.

2- Schacht'ın Şafîi'den önceki ilk iki nesil için sünnetin geçerli bir kural, Peygamberin sünnetinin de kendisine has bir uygulama, ashab ve tâbiînden gelen rivayetlerin Peygamberden gelenlerden daha erken ve daha az sıhhatli olduğu şeklindeki çıkarsamalarını genel ve mutlak bulduğundan söz eden Motzki, Peygamber ve ashaba ait olan sahih rivayetlerin bizatihi kendilerinin bu yargıyı geçersiz kılacak deliller içerdiğini ve bunların öncelikle tâbiîne, oradan sahabiye ve son olarak da Peygamber'e geri yansıtıldığını, dolayısıyla kaynak itibarıyla anonim "*Yaşayan Sünnet*" faraziyesinin bu formda elle tutulur bir yapı ortaya koyamayacağını görüşündedir.

3- Müellif, İslâm Hukuku'nun ilk asırda var olmadığı ve ihtiyaç hissedilmediği, hukukçular ve Emevî valileri tarafından oluşturulduğu düşüncesinin de doğru olmadığını dile getirmektedir.

4- Günümüze kadar ulaşabilen Abdürrezzak'ın *Musannef'i* gibi ilk dönem kaynakların daha sonra derlenen eserlerle mukayesesi yoluyla, akıllardaki Peygamberin hadislerinin nasıl geliştiği ve muttasıl isnatlarla nasıl aktarıldığı gibi pek çok soruya cevap bulunabileceğini ifade etmektedir.⁹⁹

Motzki, son söz olarak mevcut araştırmasında, umumiyetle erken dönem Mekke Hukuk Tarihi'nin yeniden nasıl oluşturulabileceği probleminin yanı sıra bu konuda ne tür kaynaklara ulaşılabilceği, bu kaynakların doğruluğu/sıhhati, ifadelerinin delil teşkil edip etmeyeceği gibi sorunlara cevap aramak amacıyla olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bilim adamlarının önce, evlenme, boşanma, oruç, hacc ve benzeri muayyen konuların bütünlüğü içerisinde bu kabilden hazırlık çalışmaları yaptıktan sonra Mekke fıkıh ekolünün kendi içindeki gelişimi hakkında anlamlı sorular yöneltebileceğini vurgulamaktadır.¹⁰⁰

IV- MEVÂLİLERDEN HAREKETLE İSLÂM HUKUKU'NUN KAYNAĞI

Batılı İslâm bilimcilerinin İslâm Hukuku'nun kaynağı nedir, başlangıcında ve gelişiminde Arap olmayan mühtedilerin (alimlerin) katkısı nedir; İslâm Hukuku gerçekte mevâliler tarafından Roma, Roma Eyalet Hukuku, Yahudi Hukuku veya bölgedeki diğer kültürler sayesinde mi geliştirilmiştir; kendine özgü özelliği var mıdır yok mudur gibi sorular ve cevapları üzerinde sıkça durdukları mevzulardan bazılarıdır.

Motzki, diğer bazı konularda olduğu gibi, bu konuya da zaman zaman

⁹⁹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 262-264.

¹⁰⁰ Motzki, *Die Anfänge*, s. 265.

çalışmalarında değinerek iddiaların doğru olup olmadığını araştırmaktadır. *Arap Olmayan Mühcedilerin Erken Dönem İslâm Hukuku'nun Gelişmesindeki Rolü* adlı müstakil makalesinde bu konuyu etraflıca ele almıştır. O, makalesine önemli ilim merkezlerinin ilk asrın ikinci yarısından itibaren çoğunlukla mevâlilerin eline geçtiğine delalet eden Ebu İshak Şîrâzî (ö. 476/1083)'den alıntılarla ve hemen hemen tüm Hadis Usulü kaynaklarında da benzeri zikredilen "Abâdile vefat ettikten sonra beldelerde fıkıh bilgisi mevâliye intikal etti. Mekke'nin fakihî Atâ..." şeklindeki haberle başlamaktadır. Ardından her zaman olduğu gibi, zikredilen haberin doğru olması ihtimalinde akıllara gelebilecek sorular yöneltir ve cevaplarını arar.¹⁰¹

Ayrıca Goldziher'den önceki ihtiyatlı yaklaşımlara değindikten sonra, onun bazı Arapların ilimle meşgul olduklarını ve çok azının başarılı olduğunu düşündüğünü ve Müslüman alimler arasında yapılacak olan istatistiki bir çalışma sonucunda Arap olmayan ulemanın sayılarının oldukça fazla olacağına dair ön görüşünü serdetmektedir. Motzki, bugüne kadar konu hakkında istatistiki bir araştırmaya teşebbüs edilmemesini de Goldziher'in saygın ve etkin otoritesine bağlamaktadır.¹⁰²

Motzki, bu tür kanaatleri dile getiren gerek eski gerekse yeni araştırmacıların temel dayanak noktalarının yeni ortaya çıkmış bir dinin müntesiplerinin diğer bir ifadeyle bedevilerin bu kadar kısa bir sürede böyle bir ilmi, kültür ve medeniyet seviyesini tek başlarına yakalamalarını imkânsız gördükleri şeklinde açıklamaktadır. O, yakın zamana kadar kendisinin de diğerleri gibi düşündüğünü ve yoğun tabakât kitapları okuması sonucu kanaatinin değiştiğini belirterek konu hakkında istatistiki bir araştırma yapmaya karar verdiğini belirtmektedir. Goldziher ve Schacht, İslâm medeniyetinin oluşum safhasında Müslümanların fetihler sonucu Roma veya Roma Eyalet Hukuku'ndan az da olsa Fars kültürü, Hristiyanlık ve Yahudilikten iktibaslarla bulundukları; ayrıca Schacht'ın bu durumun hicrî birinci asrın ikinci yarısında zirveye çıktığı görüşünde olduğunu ifade etmektedir. Schacht'ın bu etkinin ilk semerelerini Kilise Hukuku ile İslâm Hukuku arasındaki paralellikte gördüğünü beyan etmektedir.¹⁰³

Motzki, Arap olmayan alimlerin İslâm öncesi hukuk sistemlerinden yapmış oldukları iktibaslar veya tesirler sonucu İslâm Hukuku'nun oluştuğu fikrini tenkit edip meselenin sanıldığı gibi olmadığını belirterek daha geniş çaplı bir araştırma yapılması gerektiğini hatırlatmaktadır. Kendisinin Şîrâzî'nin Tabakât'ını esas alarak yaptığı sınırlı çaptaki çalışmasının eksik ve kusurlarına rağmen neticelerinin

¹⁰¹ Motzki, *Arap Olmayan Mühcediler*, s. 161-162.

¹⁰² Motzki, *Arap Olmayan Mühcediler*, s. 162.

¹⁰³ Motzki, *Arap Olmayan Mühcediler*, s. 163.

önemli olduğunu ifade etmektedir.¹⁰⁴

Motzki, daha önce de değinildiği üzere, çalışmalarında ısrarla Schacht'ın İslâm Hukuku'nun hicrî birinci asırda mevcut olmadığına dair görüşünün doğru olmadığına ve fıkıhın onun iddia ettiği vakitten elli veya yetmiş beş sene evvel başladığına dikkat çekmektedir. Çalışmasının üçüncü asra ait yüz on beş fıkıhçıdan meydana geldiğini vurguladıktan sonra *mevlâ* kavramının anlamı ve kapsamı hakkındaki ihtilaflara değinip ilim merkezlerine göre tasnif ettiği istatistiki sonuçlara ve yorumlara geçmektedir.

Motzki, Medine, Mekke, Yemen, Suriye, Mısır, Kûfe, Basra ve Horasan ilim merkezlerine göre tasnif ettiği sınırlı çalışmasında alimleri tabakalarına göre Arap olanlar ve olmayanlar şeklinde, sayılarını da vererek tespit etmiştir. Elde ettiği sonuçlar, Arap olanlar: 63 olmayanlar: 52 (oran: 55:45) şeklindedir. Bu sonuçlara göre, mevâlilerin sayıca Araplardan fazla oldukları görüşünün savunulamayacağını ve Hollanda Ulemâ Projesi'nin de kendisinininkinden daha küçük veri tabanına göre bu rakamlara yakın bulgular elde ettiklerini zikretmektedir.¹⁰⁵

Bu sonuçlar beklenildiği gibi, gayr-i Arap ulemanın sayısı, kaide olarak Arap Yarımadası dışındaki fıkıh merkezlerinde daha yüksek değildir. Ayrıca sahabe neslinden sonra fıkıh ilminin neredeyse bütün bölgelerde mevâlinin eline geçtiği iddiası da doğru değildir. Bu neticelerden sonra, çalışmasının baş tarafında zikrettiği rivayeti, iki grup arasındaki etnik çatışmanın yansımalarının tezahürü olabileceği şeklinde yorumlamaktadır.¹⁰⁶

Motzki, "niçin bir çok Arap alim göz ardı edilmiştir" sorusunu, Batılı bilim adamlarının İslâm'ın ortaya çıktığı vakitte Arapların kültürel kapasitelerini ve Arap medeniyetini küçümsemeye meyletmış olmaları ve bunu başarabileceklerini tasavvur edememeleri şeklinde cevaplamaktadır. Makalesinin son kısmında, Arap ve Arap olmayan alimlerin isimleri arasında çeşitli karşılaştırmalarda bulunarak bazı örnekler vermektedir. Ardından Gayr-i Arap menşeli alimlerin kökenleri hakkındaki bilgilere yer vererek bazılarının şecereleri hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.¹⁰⁷

Sonuç olarak, İslâmi bilginin oluşum sürecinde, özelde de hukukta, Arap olmayan alimlere fazla önem atfetmenin doğru olmadığına; İslâm Hukuku'nun bölgedeki diğer kültürlerden gayr-i Arap ulema tarafından alındığı iddiasının sanıldığı gibi olmadığına ve araştırma verilerinin bu faraziyeyle desteklemediğine dikkat çekmektedir.¹⁰⁸

¹⁰⁴ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 164. O, bu konuda Hollanda Ulemâ Projesi (NUP) adı altında İslâm'ın ilk dört asrına ait 1049 Müslüman alimi içeren daha geniş çaplı bir örnekleme çalışmasının yürütüldüğünü bildirmektedir. (Aynı yer).

¹⁰⁵ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 171.

¹⁰⁶ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 171.

¹⁰⁷ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 172-176.

¹⁰⁸ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 177-178.

O, vuku bulduğu farzedilen bir iktibas konusundaki kesin tavra karşı, daha ihtiyatlı yaklaşılması gerektiğini gösteren bir örnek olarak “*el-veledü li'l-fıraş*” prensibinin Roma Hukuku’ndaki “*pater est quem iustae nuptiae demonstrat*” kaidesinden alınmış olduğu iddiasına yer verir. Şayet öyle olsaydı söz konusu kaideyi kullanan ilk Müslüman fakihlerin eski Bizans bölgesinden gelen Arap olmayan alimlerden olduğunun gösterilmesi gerekirdi, demektir.¹⁰⁹

İslâm Hukuku’nun yabancı kültürlerden derlendiği konusunda temel argüman olarak görülen “*el-veledü li'l-fıraş*” kaidesi/rivayeti tartışmalarına Motzki’nin Abdürrezzak’ın *Musannef*’ini esas alarak tetkik ettiği Atâ rivayeti ile daha detaylı girdiği görülmektedir. Bu konudaki tartışmaya daha önce zikredilen ve rivayetin sıhhati konusunda kendisinin geliştirmeye çalıştığı metodu kullanarak katılmaktadır.

Motzki, Atâ’nın soru-cevap veya fetvaya cevap (*responsa*) tarzında nadiren Hz. Peygamber’e atıfta bulunduğunu ve araştırmasında incelediği 200 *responsa* türü rivayetin sadece üçünde Hz. Peygamber’i ima ettiğini tespit etmiştir. Ayrıca İbn Cüreyc’in soruları aracılığıyla Hz. Peygamber’den menkul bir kaç rivayetin bulunduğunu ve bu rivayetlerin hiç birisinin de isnadının bulunmadığını bildirerek; onların bazılarının başında “*beleşânâ enne’n-nebî/rasûlallâh*” ibaresinin bulunduğunu belirtmektedir. O, Atâ’nın hukuki prensiplerinde Hz. Peygamber’e açıkça atfettikleri ile doğrudan atfetmediklerini çok iyi tefrik edebilecek biri olduğunu düşünmektedir. Nitekim onun İbn Cüreyc-Atâ tarkiyle gelen “*el-veledü li'l-fıraş ve li'l-âhir el-hacer*.”¹¹⁰ hukuk kaidesinin de buna bir örnek olduğunu ve Atâ’nın bu prensibi, Hz. Peygamber’e ait bir hukuk kuralı olduğunu belirtmeden kullandığını zikretmektedir.¹¹¹

Motzki, bu rivayetin İbn Cüreyc’in sorusu tarzında gelmesinin bu hadisin kesinlikle Atâ tarafından uydurulmadığına açıkça bir delil olduğunu ve şayet biri bunu Hz. Peygamber’e atfetmek istemişse o zaman bu durumun hicrî birinci asırda olması gerektiğini dile getirmekte ve bununla birlikte açıklanması gereken başka şeylerin de olduğuna dikkat çekmektedir.¹¹² Yine bu haberin en eski kaynaklardan Malik’in *Muvatta*’ı ile Abdürrezzak’ın *Musannef*’inde bulunduğunu belirterek farklı tariklerin ayrıştırılmasının şöyle olduğunu ifade etmektedir: 1- Haberin pek çok rivayetinde Sa’d b. Ebî Vakkas ile Abd b. Zam’a arasında bir çocuğun nesebi konusunda geçen bir hikayenin bulunduğunu ve kendisinin de buna *kıssa* tariki adını verdiğini açıklamaktadır.¹¹³ 2- Kısa bir tarikinin ise sadece yukarıda

¹⁰⁹ Motzki, *Arap Olmayan Mühtediler*, s. 178.

¹¹⁰ Abdürrezzak, *Musannef*, VII s. 102 (12381); s. 99 (12369).

¹¹¹ Motzki, Harald, *The Musannaf*, s. 16. Mütellifin konuyu incelediği diğer çalışması için bkz: *Die Anfänge*, s. 76-77, 83-84, 114-115, 119.

¹¹² Motzki, *The Musannaf*, s. 16.

¹¹³ Abdürrezzak, *Musannef*, VII s. 442 (13818); s. 443 (13819); s. 444 (13824).

zikredilen hükmü içerdiğinden¹¹⁴ ve her iki rivayetin de *müşterek ravisinin* (common link) İbn Şihâb (ö. 124/742) olduğundan bahsetmektedir. Motzki, Atâ'nın Schacht'ın ortaya koyduğu *müşterek ravi* yöntemi ve tarihlendirme metoduna göre, *müşterek ravi* olamayacağını iddia etmektedir.¹¹⁵

Motzki, haberin çeşitli kaynaklardaki tariklerini tetkik ettikten sonra, Schacht'ın Hz. Peygamber'in böyle bir prensibi ortaya koymasının çeşitli sebeplerle imkânsız gördüğünü, kendisinin onun gibi düşünmediğini ve Schacht'ın kanaatinin de yanlış olduğunu ifade ederek meseleyi tartışmaktadır. O, bu konuda Schacht'ın Goldziher gibi düşündüğünü ve Peygamberi hükmün Roma Hukuku'ndaki "*pater est quem iustae nuptiae demonstrat*" kaidesine benzerlikten dolayı buradan alınmış olabileceğini var saydıklarını hatırlatmaktadır.¹¹⁶

Motzki, Schacht'ın İslâm öncesi Arapların *babalık* konusundaki ihtilaflarda karar verme yöntemlerinin *fizyonomi uzmanları* (qâfa/ilm-i kıyâfet) diye isimlendirdikleri kişiler tarafından gerçekleştirildiğini dile getirdiğini ve bundan dolayı bu hukuki ilkenin Arap kaynaklı olamayacağını savunduğunu ifade etmektedir. İlâveten bu kuralın "Kur'ân ile kesinlikle uyuşmadığı" ve bu problemin "Kur'ân'ın *iddet* (kadınların) husundaki kuralı ile zorlukla açıklanabileceği" şeklindeki iddialarını zikretmektedir. Motzki, bu argümanları gerçekçi bulmadığını belirttikten sonra, niçin gerçekçi bulmadığını ispatlamak için onun öncüllerini tartışmaktadır.

"*El-veledü li'l-fıraş prensibinin Kur'ân ile uyuşmadığı*" iddiası: Motzki, Schacht'ın çocuğun babasının kim olduğu konusunda ortaya çıkan ihtilafların kadının *meşru eşinden* boşandıktan sonra *iddet* bekleme süresi için geçerli olduğu tezinin doğru olmadığını ve bunun imkân dahilinde olabileceğini belirtmektedir. Ardından meselenin *babalık* tartışması dışında, daha önemli bir meseleyle ilişkili olduğu, bu ilişkinin de kadın ve kölenin gayri meşru ilişkisi (zina) olduğuna dikkat çekmektedir. Motzki, Kur'ân'ın evlilik, boşanma ve çok eşlilik ile ilgili olarak sarîh hükümler getirdiği ve zinaya karşı da hem bu dünyada hem de ahirette en büyük cezayı öngördüğünü ifade etmektedir. Ayrıca erken dönem kaynaklarının "*el-veledü li'l-fıraş*"¹¹⁷ kuralını zikretmekte olduğu, fakat henüz Kur'ân'ın bazı hükümlerinin tam yerleşmediğini gösterdiğini belirtmektedir. Motzki, konuyla ilgili diğer bir sorunun da Hz. Peygamber döneminde *efendi ile cariyesi* arasındaki ilişkinin tam netleşmediği meselesi olduğu ve bu konuyu bir başka çalışmasında¹¹⁸

¹¹⁴ Abdürrezzak, *Musannef*, VII s. 443 (13821).

¹¹⁵ Motzki, *The Musannaf*, s. 17.

¹¹⁶ Motzki, *The Musannaf*, s. 18.

¹¹⁷ Abdürrezzak, *Musannef*, VII s. 99 (12369); s. 102 (12381); s. 143 (12559); s. 218 (12862).

¹¹⁸ Geniş bilgi için bkz. Motzki, Harald, *Wal-muhsanatu mina n-nisa'i illa ma malakat aimanukum* (Koran 4:24) und die koranische Sexualethik, *Der Islam*, 63 (1986), s. 57-65.

incelediğini zikretmektedir.¹¹⁹

Motzki, Atâ'nın "*el-veledü li'l-fıraş*" rivayetinde olduğu gibi, hukuki problemler hakkındaki kendi görüşlerini, bazen sened zikretmeksizin bildiği bir Peygamberi hadise dayandırdığı tespitinden sonra Atâ'nın hadis uydurduğu faraziyesinin doğru olamayacağını altını çizmektedir.¹²⁰ Ayrıca bu örneği, Roma Hukuku'nun İslâm Hukuku'na etkisinin bir spekülasyon olduğunu ispat etmek için tercih ettiğini belirtmektedir.¹²¹

Motzki, Abdürrezzak'ın *Musannef*'ini tetkiki sonucu Goldziher, Schacht ve onun izinden giden diğer pek çoklarının -kendisi de dahil- genellikle hadis edebiyatının tarihçe olarak hicrî birinci asır için güvenilir bir kaynak olduğunu inkar etmelerinin erken dönem İslâm'ın faydalı ve önemli matbu kaynaklarından tarihi araştırmaların mahrum edilmesi demek olduğunu itiraf etmektedir.¹²²

Çalışmayı, ilk asrın sonu ile ikinci asrın başından itibaren fukahanın Hz Peygamber ve onun ashabına ait rivayetleri kullandıklarını ısrarla söyleyen Motzki'nin "*Abdürrezzak ve İbn Ebî Şeybe'nin Musannef'leri ve erken döneme ait diğer hadis mecmuaları gibi yeni ulaşılabilir kaynaklar yardımıyla bugün bizler hadis metinlerinin tarihi değeri sorununu çözmeye muktediriz*"¹²³ sözünü noktalıyoruz.

SONUÇ

Görebildiğimiz kadarıyla Batı'da yapılan çalışmalar hâlâ Goldziher ve Schacht'ın faraziyeleri ekseninden çıkabilmiş değildir. Tamamlanmış olan veya devam etmekte olan pek çok araştırma, ya onların bir cümlesinin ya da bir paragrafının yahut da verdikleri bir örneğin geliştirilmiş şekli gibidir. Onların iddia ettikleri konular üzerinde birden fazla çalışmanın ortaya konulması aslında onların bir takım meseleler hakkında henüz net karar veremediklerinin ve şüphelerinin bulunduğu göstergesidir.

Motzki'nin burada bir kısmına değinebildiğimiz değerlendirmelerini göz önüne aldığımızda, bir kısım Batılı İslâm araştırmacılarının yavaş yavaş selefleri olan oryantalistleri körü körüne taklit düşüncesinden vazgeçmeye başladıkları söylenebilir. Bununla birlikte oryantalist akımın *klasik ve yeni oryantalist görüş ve temsilcileri* şeklinde ikiye bölünüp bölünmediği yapılacak olan yeni araştırmalarla ortaya konabilir.

Motzki, isnad zincirlerinin tahliline ve *müşterek ravi* fenomenine dayanan tarihlendirmeleri, metin farklılıkları kontrolü göz önünde bulundurularak yapılan *isnad tahlili* tarihlendirmelerinden daha az güvenilir bulmakta ve *isnad-metin bütünlüğü tahlili* önermektedir. Dolayısıyla *tarihlendirme metodunun* bir takım

¹¹⁹ Motzki, *The Musannaf*, s. 18.

¹²⁰ Motzki, *The Musannaf*, s. 20.

¹²¹ Motzki, *Die Anfänge*, s. 119.

¹²² Motzki, *The Musannaf*, s. 21.

¹²³ Motzki, *The Musannaf*, s. 21.

sorunlarının olduğu ve dikkatli olunması gerektiği anlaşılmaktadır. O, araştırdığı meseleleri, genellikle sened-metin bütünlüğü çerçevesinde ele almaktadır. Bununla birlikte, rivayetlere ait sened ve metinlerdeki satır arası bilgileri de dikkate alarak rivayet malzemelerinde verilen bilgilerin sıhhatli olabileceği kanaatinde olup rivayet malzemelerinden titiz çalışmalar sonucu güzel bilgiler çıkarılabileceğini düşünmektedir.

“Bilimsel gelişme mevcut bilginin eleştirisinden hasıl olur.” diyen Motzki, bütün çalışmalarında Batı’da yıllardır bir türlü otoritesi sarsılamayan Goldziher, Schacht ve takipçilerine o çevrede yetişen biri olarak eleştiri ve tenkitler yöneltmektedir.

Rivayet malzemelerinin içinde bulunduğu temel kaynaklardan ve bizatihi malzemenin kendisinden hareketle yapılacak olan metodik, ciddi ve şümullü çalışmalarla kaynakların ve haberlerin sıhhatine dair sağlam kriterler aracılığıyla önemli bilgilerin elde edilebileceği anlaşılmaktadır.

Motzki, çalışmalarında genellikle Goldziher, Schacht ve takipçilerinin İslâm Hukuku ile hadis hakkındaki iddialarının doğru olup olmadığını sorgulamakta ve araştırmaları sonucu, onların pek çok iddialarının doğru olmadığı sonucuna ulaşmaktadır. O, İslâm Hukuku ile Hadis’in Goldziher ve Schacht’ın aksine Hz. Peygamber döneminden itibaren veya onun vefatından sonra aralıksız yazılmaya başlandığı ve daha sonraları bu işin giderek sistemleştiği kanaatindedir. Ayrıca Abdürrezzak’ın *Musannef*’i gibi Kütüb-i Sitte Dönemi öncesi eserlerden hareketle ilk dönem fakihlerin eğitim-öğretim metodları ve rivayet kullanımlarının tespit edilebileceği kanısındadır.

Sonuç olarak, İslâmi bilginin oluşum sürecinde, özellikle hukukta, Arap olmayan alimlere fazla önem atfetmenin doğru olmadığı, İslâm Hukuku’nun bölgedeki diğer kültürlerden alındığı iddiasının sanıldığı gibi olmadığı ve araştırma verilerinin bu faraziyeyi desteklemediği ortaya çıkmaktadır.

PROF.DR. HARALD MOTZKI'NİN BİYOGRAFİSİ

1948 Berlin-Reinickendorf/Almanya doğumlu.

Müellif, İslâm İlimleri, Karşılaştırmalı Dinler Tarihi, Sami Diller, Tevrat ve Tarihçesi gibi konulardaki araştırmalarını Bonn, Paris ve Köln'de sürdürmektedir.

Master, 1974 Bonn Üniversitesi.

Doktora, 1978'de Bonn Üniversitesi.

İslâm'da aile, genç ve çocuk araştırmaları mevzularında Almanya'nın Freiburg şehrinde bulunan Tarih Antropolojisi Enstitüsü'nde akademik danışmanlık (1979-1983).

Asistanlık, Hamburg Üniversitesi Yakınoğu Kültür ve Tarihi Enstitüsü (1983-1989).

Doçentlik, Hamburg Üniversitesi İslâm İlimleri Bilim Dalı 1989.

Profesörlük, Hamburg Üniversitesi Yakınoğu Kültür ve Tarihi Enstitüsü, İslâm İlimleri Bilim Dalı, (1989-1991).

Motzki, çeşitli ülkelere ait üniversitelerde görev yapmış ve halen 1991'de başladığı Nijmegen Üniversitesi (Hollanda) Ortadoğu Dilleri ve Kültürleri Enstitüsü'nde Profesör olarak öğretim üyeliğini sürdürmektedir.

Araştırma alanı: Özellikle erken dönem bununla birlikte XVIII. asra kadar klasik dönem İslâm Dini ve Hukuku ile İslâm'da Sosyal Yapı, ilgilendiği belli başlı konulardır. Çalışmalarını başta Almanca olmak üzere İngilizce ve Felemenkçe olarak yayınlamaktadır.

Yayınlanmış Eserleri

Dimma und Égalité. Die nichtmuslimischen Minderheiten Ägyptens in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts und Expedition Bonapartes (1798-1801), Bonn 1979. (Ehlü'z-Zimme ve Azınlık. XVIII. yüzyılın ikinci yarısı ve Bonapart Seferi (1798-1801) arasında Mısır Gayr-i müslim azınlıkları, Bonn 1979).

Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz. Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts, Stuttgart 1991. İngilizce çevirisi: *The Origins of Islamic Jurisprudence*. Meccan Fiqh before the Classical Schools, transl. By: Marion H. Katz, Leiden 2002 (Islamic History and Civilization 41), s. 326. Tanıtımı için bkz: Fikret Karapınar, *Die Anfänge der Islamischen Jurisprudenz (İslâm Hukuku'nun Dayanakları) Harald Motzki, Ihre Entwicklung in Mekka bis zur Mitte des 2./8. Jahrhunderts*, Marife, yıl:1, sayı:3, Konya 2002, s: 179-182.

The Biography of Muhammad: the Issue of the Sources (als Herausgeber), (Brill) Leiden 2000, 330 S. (Hz. Muhammed'in Hayatı: Kaynaklar Konusu, Editör: Harald Motzki, Leiden 2000, s. 330).

Hadith, Editör: Harald Motzki, Ashgate Publishing Company, Ocak 2002.

Makaleleri (Seçme):

“Wal-muhsanatu mina n-nisa'i illa ma malakat aimanukum (Koran 4:24) und die koranische Sexualethik”, *Der Islam*, vol. 63, 1986, pp. 57-65.

“The *Musannaf* of `Abd al-Razzâq al-Sa`ânî as a source of authentic *ahâdîth* of the first Islamic century”, in: *Journal of Near Eastern Studies* 50 (1991), 1-21. Tarafımızdan çevrilmekte.

“Der *fiqh* des -Zuhrî: die Quellenproblematik”, in: *Der Islam* 68 (1991), 1-44. İngilizce çevirisi: “The Jurisprudence of Ibn Şihâb az-Zuhrî. A Source-critical Study”, in: *Taquino-Taqwîm* 1 (2000), 59-116. Revidierte Fassung, Nijmegen 2001: http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/juriofibs.pdf, 55 S.

“Es gibt keinen Gott außer Gott, und Muhammad ist der Gesandte Gottes”, in: G. Rotter (Hg.), *Die Welten des Islam*, Frankfurt a. M.: Fischer Taschenbuch 1993, 11-21.

“Religiöse Ratgebung im Islam: Entstehung, Bedeutung und Praxis des *muftî* und der *fatwâ*”, in: *Zeitschrift für Religionswissenschaft* 1994, S. 3-22.

“Volwassen worden in de vroeg-İslâmîtische periode: maatschappelijke en juridische gevolgen”, *Sharqiyyât*, vol. 6, no. 1, 1994, pp. 55-70

“al-Sa`ânî, `Abd al-Razzâq”, in: C.E. Bosworth u.a., *The Encyclopaedia of Islam. New edition*, Bd. IX, Leiden 1995, S. 7-8.

“Child marriage in Seventeenth-Century Palestine”, in: M. Kh. Masud/B. Messick/D.S. Powers (Ed.) *Islamic legal interpretation. Muftis and their fatwas*, New York 1996 (Harvard UP), S. 129-140, 347-349.

“*Quo vadis Hadîth*-Forschung? - Eine kritische Untersuchung von G.H.A. Juynboll: Nâfi` the *mawlâ* of Ibn `Umar, and his position in Muslim *Hadîth* Literature”, in: *Der Islam* 73 (1996), 40-80; 193-231.

“The Prophet and the Cat: on dating Mâlik's *Muwatta`* and legal traditions”, in: *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* 22 (1998), 18-83.

“Die Entstehung des İslâmischen Rechts”, in: A. Noth/J. Paul (Hg.), *Der İslâmische Orient - Grundzüge seiner Geschichte*, Würzburg 1998, 151-173.

“The Role of non-Arab Converts in the Development of Early Islamic Law”, in: *Islamic Law and Society* 6/3 (1999), 1-25. Mustafa Öztürk çevirisi için bkz: Marife, yıl:1, sayı:2, Konya 2001, s: 161-178.

“Mushaf”, in: J.Dammen Mac Auliffe e.a. (ed), *The Encyclopaedia of the Qur`ân*, Leiden: Brill 2000.

“The Murder of Ibn Abî l-Huqayq: On the Origin and Reliability of some *maghâzî*-Reports”, In: H. Motzki (ed.), *The Biography of Muhammad: the Issue of the Sources*, Leiden 2000, 170-239.

“Der Prophet und die Schuldner. Eine *Hadîth*-Untersuchung auf dem Prüfstand”, in: *Der Islam* 77 (2000), 1-83.

“Bridewealth”, “Chastity”, in: J. D. McAuliffe/Cl. Gilliot u.a. (eds), *Encyclopaedia of the Qur`ân*, Bd. 1, Leiden 2001, p. 258-259, 298-300.

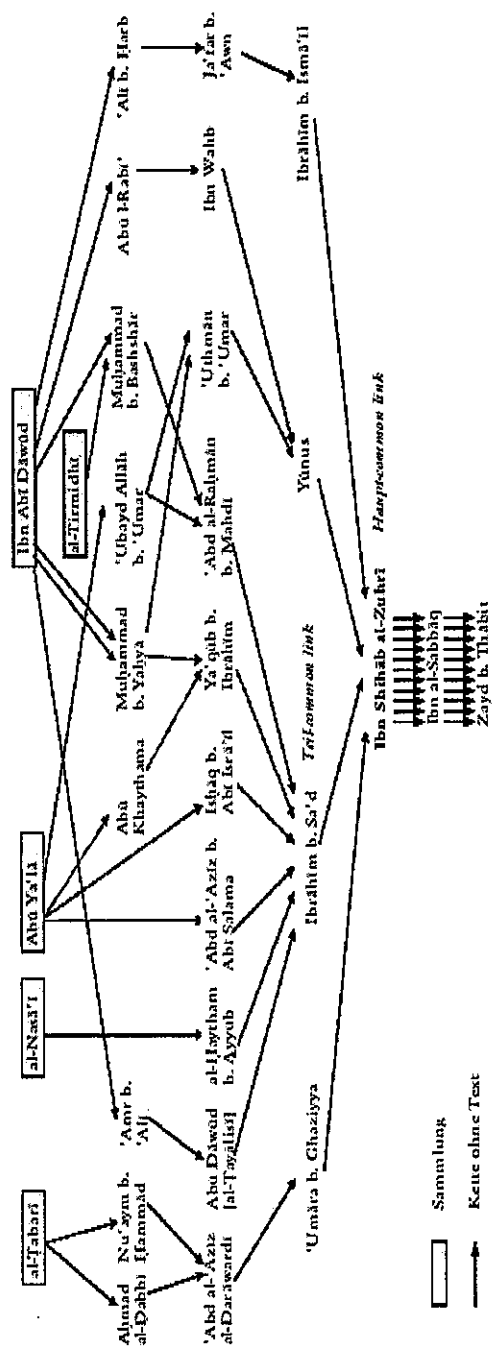
“Methoden zur Datierung von İslâmischen Überlieferungen”, Nijmegen 2001: http://webdoc.ubn.kun.nl/mono/m/motzki_h/methzudav.pdf, 22 S. Tarafımızdan çevrilmekte.

“The Collection of the Qur’ân: A Reconsideration of Western Views in Light of Recent Methodological Developments”, in: *Der Islam* 78 (2001), 1-34.

“*Ar-radd `alâ r-radd* – Zur Methodik der *Hadîṭ*-Analyse”, in: *Der Islam* 78 (2001), 147-163.

“The Author and his Work in Early Islamic Literature. The Case of Abd al-Razzaq’s *Musannaf*”, in: *Jerusalem Studies in Arabic and Islam* (2002).

Şekil 1:

Şekil 2:

